

ERZURUM'DAN ALMANYA'YA İŞÇİ GÖÇLERİ LABOUR MIGRATION FROM ERZURUM TO GERMANY

FİRDES TEMİZGÜNEY

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History.
temizguney@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1412-0439

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 13.06.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.06.2017
Sayfa-*Pages* : 597-626
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3774>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

ERZURUM'DAN ALMANYA'YA İŞÇİ GÖÇLERİ
LABOUR MIGRATION FROM ERZURUM TO GERMANY

FİRDES TEMİZGÜNEY

Öz

Türkiye ve Batı Almanya arasında 30 Eylül 1961'de imzalanan ve 1 Ekim 1961'de yürürlüğe giren İşgücü Anlaşması ile çok sayıda Türk işçisi Almanya'ya çalışmak üzere gitmiştir.

Başta Batı Almanya olmak üzere, diğer Batı Avrupa ülkelerine İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla işçi sevkiyatı 1961 yılında başlamış ve bu tarihten sonra da hızlı bir artış göstermiştir. Bu bağlamda gelişmişlik düzeyi daha düşük ve ekonomik alternatifleri sınırlı olan doğu illeri açısından Almanya'ya gidiş kurtuluşun bir simgesi haline gelmiştir. Dışa kapalı tekdüze ekonomik yapısı ve bu doğrultuda kesif bir işsizliğin hüküm sürdüğü Erzurum ise Almanya'ya işçi gönderme konusunda ilk sırada yer alan doğu illeri arasındaydı. Dolayısıyla 1961 sonrasında Erzurum da Türkiye'den Almanya'ya yapılan göç kfilesinin önemli merkezlerinden biri oldu.

Öteden beri çalışmak için farklı şehirlere giden yani gurbet alışkanlığı olan Erzurum insanı için Almanya yolculuğu şüphesiz ki farklı anlamlar ifade ediyordu. Her şeyden önce bilmedikleri yabancı bir kültüre adapte olmak, çoğu okuma yazma dahi bilmeyen Erzurum insanı için oldukça zordu. Bu çalışmanın amacı, Erzurum'dan Almanya'ya yapılan işçi göçlerini 1961 yılından başlayıp artarak devam eden 1980 yılına kadar geçen süreçte ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Almanya, işçi göçleri.

Abstract

Thanks to the Labour Agreement signed on September 30, 1961 and effectuated on October 1, 1961 between Turkey and Western Germany, a lot of Turkish workers went to Germany to work. Worker transfer via labour-employment agency to Western Germany and Western European countries started in 1961 and after this period it increased gradually. In this respect, in terms of eastern cities where the level of development is rather low and economic alternatives are limited, going to Germany is a sign of rescue. Erzurum where domestic and monotonous economic structure is dominant and in this respect a high rate of unemployment is significantly obvious has become one of the significant eastern cities about sending workers to Germany. Thus after 1961, Erzurum has become one of the important centers of migration from Turkey to Germany.

All along, for those who are from Erzurum and used to living abroad going to different cities for work, there is no doubt that traveling to Germany means different things. Above all, adapting themselves to a completely different and foreign culture is very difficult for the illiterate people of Erzurum. The aim of this study is to touch upon the periods between 1961 and 1980 in which labour migration from Erzurum to Germany started and continued.

Key Words: Erzurum, Germany, labour migrations.

Giriş

Göç, insanların buldukları yerden ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel nedenlerle başka bir yere hareket etmelerine verilen genel bir ad, evrensel bir olay olarak tanımlanabilir. Göç olgusu, insanlığın en eski tarihlerinden bu yana süregelen ve gelecekte de devam edecek olan, dünyanın her yerinde görülebilecek bir durumdur¹.

Türkiye’den Almanya’ya 1950’li yıllardan itibaren bireysel girişimlerle başlayan ve 1960’lardan itibaren resmi bir hüviyet kazanan göç akınının esası, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yönleriyle bir bütün olarak ele alınmalıdır². Ancak bu etkenlerin başında ekonomik sebepler yatmaktadır³; bireysel açıdan bakıldığında daha çok ve kolay kazanmak, güvenli bir gelecek sağlamak yatarken, devlet açısından ise işsizliğe çözüm bulmak, işçilerin gönderecekleri dövizleri değerlendirmek ve geri döndüklerinde edindikleri deneyim ve teknik bilgileri Türk ekonomisine kazandırmak ön plana çıkmaktadır.

Bu bağlamda Avrupalı Türklerin hikâyesi oldukça dikkat çekicidir. Türkiye kendi vatandaşlarını yaşama entegre etmeden/edemeden, Avrupa’ya işçi olarak göndermiştir. Okuma-yazması dâhi olmayan ve Türkiye’nin kırsal kesimlerinden Avrupa’ya göç eden Türk işçiler aslında Avrupa’ya kalıcı olmak niyeti ile gitmemişlerdi. Onlar Türkiye’de yüksek orandaki işsizlik sonucu ailelerini ve ülkelerini bırakarak başta Almanya olmak üzere, Batı Avrupa’nın yolunu tutmuşlardı. Dilini, kültürünü ve hayat tarzını bilmedikleri bu ülkelerde tutunmaları ve yaşam mücadeleleri başarılar kadar dramlarla da doludur. Avrupa’da “işgücü” olarak değerlendirilen ve her haliyle yaşadıkları toplumdan farklı oluşları sebebiyle “yabancı” olarak anılan bu insanlar, değişik giysi, tavır ve davranışları ile çevresindeki insanlara göre daha zengin oluşlarından kaynaklanan şımarıklık ve yukarıdan bakan tavırları sebebiyle Türkiye’de ise “Almanca” gibi isimlendirmelere sahiptirler⁴.

Türkiye’den Batı Avrupa ülkelerine olan göçlerin temel sebebi, çeşitli Avrupa ülkeleri ile imzalanan misafir işçi anlaşmalarıdır. Batı Avrupa ülkeleri II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile birlikte büyük bir ekonomik gelişim süreci yaşamış ve bu süreçte önemli bir işgücü açığı ortaya çıkmıştır. Gelişmiş Batı Avrupa ülkeleri, işçi açığını ekonomik olarak nispeten daha geri kalmış olan Güney Avrupa ülkelerinden sağlamaya çalışmışlardır. Ancak İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerden sağlanan işçiler bu açığı kapatmaya yetmemiştir. Demir Perde ülkeleri ile ilişkilerin çok sınırlı olması, Türkiye’yi birçok Batı Avrupa ülkesi için işçi ihtiyacını giderme açısından en cazip ülke haline getirmiş ve Batı Avrupa ülkeleri ard arda Türkiye ile işçi alımı anlaşmaları imzalamışlardır. Türkiye, 1961’de Federal Almanya, 1964’de Avusturya, Hollanda ve Belçika, 1965’de

¹ Yüksel Koçak-Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”,

KAÜ-İİBF Dergisi, III/3, 2012, s. 163.

² Ozan Dağhan, “Göçün Tanımı”, *Türk-Alman İş Gücü Anlaşmasının 50. Yılında Almanya Türkleri*, Eskişehir, 2012, s. 53.

³ H. Sami Güven, *Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları*, Ankara 1977, s. 76.

⁴ İrfan Başkurt, “Almanya’da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (2009-2), s. 84. 81-94; Mehmet Gökhan Genel, “Almanya’ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü “Sirkeci Garı”ndan Munchen Hauptbahnhof’a”, *Selçuk İletişim*, VIII/3 (2014), s. 304.

Fransa, 1967'de İsveç ve Avustralya ile bu tür ikili anlaşmalar imzaladı⁵. Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ve kalkınma planlarının başlamasıyla birlikte Türkiye'den işgücü göçü de devletin koordine ettiği bir eylem haline geldi.

En büyük dış göçün gerçekleştiği ülke ise Almanya olmuştur. Avrupa ülkeleri ve özellikle Almanya'ya gerçekleşen göç hareketinin temelinde bu ülkeden gelen iş gücü talebi vardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra orta yaş ağırlıklı olmak üzere genel bir nüfus kaybı ile karşı karşıya kalan Almanya'da ABD'nin "Avrupa'yı Yeniden İnşa Programı ve Marshall Yardımı Planları" çerçevesinde önemli istihdam alanları oluşmuştur. İş gücü ihtiyacını gündeme getiren bu durumun yanı sıra Federal Ordu'nun kurulması ve çok sayıda gencin orduya katılması da ülkede iş gücü ihtiyacını arttırmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'den işçi göçü ile ilgili ilk anlaşma Türk Dışişleri Bakanlığı ile Szleswig-Holstein Çalışma Bakanlığı arasında 1957'de yapıldı. Bu anlaşma sonucunda Nisan 1957'de 12 zanaatkâr, aileleriyle birlikte Kiel'e gitti. Bu ilk gidenlerden sonra Alman Hükümeti 200 kişinin daha getirilmesine karar verdi⁶.

Daha sonraki yıllarda sayının gittikçe artması üzerine Türkiye ve Batı Almanya arasında 30 Eylül 1961'de imzalanan ve 1 Ekim 1961'de yürürlüğe giren İşgücü Anlaşması yapıldı⁷. 12 maddeden oluşan ve resmi ismi "*Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Federal Almanya Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türk İşçilerinin Almanya'da İşe Yerleştirilmelerine Dair Anlaşma*" olarak kayıtlara geçen bu anlaşma, Türkiye'den yurt dışına yönelik olarak gerçekleştirilen işçi göçüne ilişkin ilk anlaşma niteliğindedir. Bu anlaşma kapsamında Almanya'ya çalışmaya gelen Türk işçilerinin Almanya'da işe yerleştirilmelerinin düzenlenmesi amaçlanmıştır. Anlaşmanın bazı maddelerine göre⁸;

Federal Almanya Cumhuriyeti'nde çalışacak Türk işçilerinin işe yerleştirilmelerini düzenlemek amacıyla Almanya namına Federal Alman Çalışma Kurumu ve Türkiye namına Türkiye İş Kurumu işbirliği yapacaklar ve bu işin pratik bir şekilde yürütülmesi için mahalli teşekküllerinden istifade edeceklerdir (Madde 1). Alman Kurumu, işbirliğini kolaylaştırmak için çalışma masrafları Alman Kurumunca temin edilmek üzere Türkiye'de bir İrtibat Bürosu kuracaktır (Madde 2). Türk Kurumu, uygun göreceği usullerle yapılan iş müracaatlarını toplayıp, ilk seçimi yaparak seçtiklerini, İrtibat Bürosuna sunacaktır. İrtibat Bürosu ise, Türk Kurumunca takdim olunan işçilerin öngörülen iş için sıhhi ve mesleki şartlara sahip ve Federal Almanya Cumhuriyetinde ikamete uygun olup olmadıklarını tespit edecektir (Madde 5). Kabul edilen her Türk işçisi, örneği ekli Almanca ve Türkçe bir çalışma sözleşmesi imzalayacaktır (Madde 6). İrtibat Bürosu, Türk Kurumu ile işbirliği yaparak işçilerin yolculuğunu düzenleyecektir. Türk işçilerinin mutabık kalmış olan hareket mahallerinden (normal olarak İstanbul) Federal Almanya Cumhuriyeti'nde çalışacakları yerlere kadar olan seyahatlerini organize edecektir. Türk Kurumu, işçilerin tam zamanında hareket mahallinde olmalarını sağlayacaktır. İrtibat Bürosu, işçilerin seyahat süresine göre ayarlanan kumanyalarını veya buna tekabül edecek parayı verecektir. İşçilerin mutabık kalmış hareket mahallerinden çalışacakları yerlere kadar olan seyahat

⁵ Ali Arayıcı, Avrupa'daki Göçmen İşçilerin ve Çocuklarının Sorunları, İstanbul 1998, s. 37. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Uluslararası İşgücü Anlaşmaları (Editör: Fazıl Aydın), Ankara 2014.

⁶ Nermin Abadan Unat, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, Ankara 1964, s. 35.

⁷ Hakan Yıldırımoğlu, "Uluslararası Emek Göçü "Almanya'ya Türk Emek Göçü"", *Kamu-İş*, VIII/1, 2005, s. 134.

⁸ Uluslararası İşgücü Anlaşmaları, s. 17-19; Abadan, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, s. 37.

masrafları, kumanya masrafları da dâhil olarak, Alman Kurumu tarafından karşılanacak ve müstakbel işveren tarafından götürü bir meblağ ödenmesi suretiyle Alman Kurumuna iade olunacaktır. Dönüş masraflarını kimin ödeyeceği işveren ile işçi arasında mevcut anlaşmadaki şarta bağlı olacaktır (Madde 8).

Türkiye, bu anlaşma ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yeniden imarı ile gündeme gelen yabancı işçi istihdamı olgusunun ağırlıklı taraflarından biri konumuna geldi⁹. Görüldüğü gibi anlaşmada, Türkiye'de kurulacak olan Alman İrtibat Bürosu ile Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumları¹⁰, iş için Almanya'ya gidecek olan işçilerin sorumluluğunu üstleniyordu. Türkiye işçi sevki ile daha önce de değinildiği gibi pek çok soruna çözüm bulmaya çalışırken, şüphesiz ki artarak devam eden işsizlik baskısından kurtulmak bunda en önemli etkeni. Bu bağlamda özellikle gelişmişlik düzeyi daha düşük ve ekonomik alternatifleri sınırlı olan doğu illeri açısından Almanya'ya göç kurtuluşun bir simgesiydi. Kesif bir işsizliğin hüküm sürdüğü Erzurum ise Almanya'ya işçi gönderme konusunda ilk sırada yer alan doğu illeri arasındaydı.

Erzurum'un Ekonomik Yapısı ve İşsizlik Problemi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye kalkınma hamlesine diğer ülkelerle ölçülemeyecek kadar ağır şartlar altında girmek durumunda kalmıştır. 1922 yılı sonlarına kadar çok yıkıcı bir ölüm kalım savaşı içinde olan Cumhuriyet Türkiye'si, bu uzun sürede tamamen yıkılmış bir ülke üzerinde kurulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise Türkiye, savaş dışında kalmakla beraber savaşın zararlarından kendini kurtaramadı. Gerek savaşa hazırlıklı bulunma zorluğunun ekonomiye yüklediği külfet gerekse dış dünyayla münasebetlerin kesilmesi büyük sıkıntılar yarattı. İnsan gücünün ve başka iktisadi kaynakların büyük bir kısmının orduya verilmesi, dış ticaret imkânlarının ortadan kalkması, piyasalarda darlık ve sıkıntılar doğurdu; enflasyon hızla gelişti. Savaş yılları iktisadi bakımdan büyük bir sıkıntı dönemi oldu. Savaş sonrasında Türkiye toprak bütünlüğünü tehdit eden istekler ve baskılarla karşılaştı. Bu durum, savaş devresinde katlanılan ağır savunma yükünün bir süre daha devam etmesine ve barış düzenine dönüşün gecikmesine sebep oldu.

Türk ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan dış borçlarının önemli bir kısmını ödemiş, altın ve döviz rezervi yapmış olarak çıktı. Savaş sonrası sıkıntılarının giderilmesi ve dış yardımın artması ile Türk ekonomisi dinamik bir döneme girdi. İthalat bolluğu ve dış yardım, tarımda makineleşme, bunun etkisiyle ekim sahasının hızla genişletilmesi, iyi ürün yıllarının birbirini kovalaması ve Kore Savaşı'nın yarattığı yüksek dünya konjonktürü

⁹ O. Can Ünver, "Almanya'ya Türk İşgücü Göçü - Geçmişten Geleceğe Sorunlar İmkânlar ve Fırsatlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 45, 2003, s. 178.

¹⁰ İş ve İşçi Bulma Kurumları, dış ülkelere işçi gönderiminin esas takipçisi olmuş, 1961 yılından itibaren dış ülkelere işçi göndermeye başlamıştır. Dış ülkelere gitmiş işçilerin sebep olduğu çok çeşitli ve devletin hemen bütün organlarını uzaktan veya yakından ilgilendiren problemlerin halli için merkezi bir teşkilat mevcut olmadığından, çok kez bu dağınık meselelerin üzerinde durmak da bu kuruma düşmüştür. Yurt dışına işçi gönderilmeye başlanan 1961 yılında, kurumun Genel Müdürlük Merkez Teşkilatı dışında 31 şube ve 37 bürosu bulunmakta ve bütün personeli 551 memur ve hizmetliden oluşmaktaydı. 1961 ile 1965 yılları arasında personel sayısı artırılan kurumun, Genel Müdürlük Merkezinde bir Dış Münasebetler Müdürlüğü, İstanbul ve Ankara'da da birer Dış Hizmetler Müdürlüğü kurulmuştur. Ayrıca şube sayısı 69 ulaşmış, buna karşılık büro sayısı 31'den 20'ye düşmüştür (Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, II. Rapor, İstanbul 1966, s. 3).

yardımıyla ekonomide hızlı bir gelişme başladı. 1950 -1953 dönemi Türk ekonomisinde büyük canlılık ve bolluk dönemi idi. Bu dönemde Türkiye'ye, elindeki ürün fazlasını ihraç edecek yer bulamayan dünyanın belli başlı zahire ambarlarından biri olmaya aday bir ülke olarak bakılmaktaydı.

Dönemin ilk yıllarında hızla artan yatırımlar, tarımdaki büyük ürün artışı ve dış yardımlarla karşılanıyordu. Milli gelirdeki sıçrayış esas olarak tarımsal üretimden doğmakta idi. Fakat dönemin ortalarına doğru ekilebilir toprakların sınırlarına varılması ile dar boğaz kendini gösterdi; artan enflasyon gittikçe büyüyen dış ödemeler açığına yol açtı ve sonunda ekonomi dengeden çıktı. Bu yılların ekonomi politikası, önceki dönemlerdekinden farklılık göstermekteydi. İlk yıllarda gerek iç, gerek dış piyasada çok liberal bir tutum gösteren iktisadi politika, darlıkların ve sıkıntıların ortaya çıkması ile gittikçe kontrole doğru sürüklendi. Dönemin sonuna doğru ekonomi, ancak günden güne alınan geçici tedbirlerle ayakta durabilen, dengesiz ve güçsüz bir duruma düştü.

Gittikçe hızlanan enflasyon ve gerek iç gerek dış ticarete dar boğazlar karşısında 4 Ağustos 1958'de oldukça geniş bir istikrar politikasına girildi. Paranın dış değeri fiili devalüasyona tabi tutuldu, oldukça büyük ölçüde bir dış yardımla dış ticaret tıkanıklıkları giderildi ve içerde kredi muslukları sıkıldı. Bu dengeye getirme işleminin sonuçları iyice belirmeden 27 Mayıs 1960 ihtilali oldu¹¹. İşte ülke ekonomisinde yaşanan tüm bu gelişmeler zaten pek gelişmemiş, tek düze Erzurum ekonomisini de derinden etkiledi.

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarih boyunca rol oynamış önemli merkezlerden biridir. Coğrafi konumundan dolayı önemli yolların kavşak noktası durumundadır. Bu özelliklerinden dolayı sürekli istilalara maruz kalmış, bu ise, kalıcı ve önemli yatırımların yapılmasına engel olmuştur¹². Bunun yanı sıra coğrafi şartlar ve iklim koşulları da şehrin gelişmişlik düzeyinde önemli etkenler arasındadır. Bu durum bölge ekonomisinde tarım ve özellikle hayvancılığın ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Ancak her iki alanda da üretim, ülke seviyesinin altındadır. Üretimin düşük olması, gelir seviyesini de düşürmektedir.

Yine sermaye, işgücü ve teşebbüs imkânlarının sınırlı olması¹³ Erzurum ekonomisinin kısır bir döngü içine girmesinin sebepleri arasındadır. Özellikle sermayenin yetersiz olması, mevcut sermayenin yatırıma dönüşmesi ihtimalini de zayıflatmaktadır. Bunun yanında sanayinin orta ve küçük ölçekli sanayi karakterinde olması, nüfusun tarım dışında çalışma ihtimalini de düşürmekte, işsizliğin artmasına sebep olmaktadır¹⁴. Artan gecekondulaşma ve köyden kente göçle birlikte nüfus artış problemi de bu sorunun köşe taşlarından. Ayrıca bölgesel eşitsizlik, yani Cumhuriyet döneminin başlarında uygulanan ekonomi politikaları dolayısıyla Batı'ya yönelik yatırımlara karşılık, Doğu gibi Erzurum'un da herhangi bir ilgi görmemesi, sürekli ihmali yine ekonomik çıkmazlarından. Batıdaki demiryolu ağının aksine, ancak 1939 yılında Erzurum-Sivas

¹¹ Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, DPT, Ocak 1963, s. 8-11.

¹² Orhan Yavuz, "Erzurum'da Göç Sorunu, Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Yolları", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 2, 1994, s.10.

¹³ Z. F. Fındıkoğlu, *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi*, İstanbul 1970, s. 67.

¹⁴ Yavuz, "Erzurum'da Göç Sorunu, Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Yolları", s. 15-16.

demiryolunun açılması ve sonrasındaki bazı yatırım hususları¹⁵ şehrin ekonomik yapısını canlandırmışsa da işsizlik problemine kalıcı bir çözüm olmamıştır.

Devletin takip ettiği bu ekonomi politikaları ülkenin her tarafındaki gibi yatırımların yetersiz olduğu Erzurum'da da olumsuz neticelerini gün geçtikçe göstermekte, piyasadaki huzursuzluk her gün biraz daha artmaktadır. Bu durum zaten sayıları az olan iş sahiplerinin iflasını kaçınılmaz kılıyor, senelerden beri bir türlü çözülemeyen işsizlik problemini durmadan arttırıyordu. Tüm bu sebepler şehir halkı için Erzurum'dan göçü geçerli kılıyordu. Erzurum halkını il dışı göçe zorlayan sebepleri özetlemek gerekirse¹⁶;

1- Kışların uzun ve sert geçmesinin yanında, giyim, yakacak ve benzeri harcamalar gerektiren doğa ve iklim koşullarının elverişsizliği.

2- Erzurum'un Batı'daki büyük şehirlere uzak olması, ulaşım olanaklarının yetersiz oluşu.

3- Büyük ölçekli sanayi yatırımlarının bulunmaması, dolayısıyla iş ve istihdam olanaklarının çok yetersiz oluşu.

4- Halkın çoğunluğunun gelir düzeyinin düşük ve gelir dağılımının dengesiz olması.

5- Sermaye sahiplerinin şehirde yatırıma teşebbüs düşüncesinden uzak olması.

6- Sosyo-kültürel yaşam olanaklarının yetersiz olması.

İşte bu sebeplerle Erzurum, il dışı göç vermeye başladı. Özellikle işsizlik sorununu, bu göçün başlıca sebepleri arasında görmek mümkündür. Nitekim Erzurum insanı, ekonomik sebepler dolayısıyla öteden beri İstanbul, Ankara, İzmir ve Samsun gibi vilayetlere gitmekte ve vasıfsız olduklarından, umumiyetle inşaat işlerinde çalışmaktaydı. Bir kısmı da kömür havzalarında çalışarak geçimini temin ediyordu. Komşu Rize'de çay ziraatı için çalışmaya gidenler de mevcuttu. Bu geçici göç sonbahar aylarında başlar ve Mayıs ayında son bulurdu¹⁷.

İşsizlik sorunu şehrin en büyük çıkmazlarından biriydi. 1966 yılında hazırlanmış ve Başbakanlığa gönderilmiş "Erzurum'un Dert ve Meseleleri" başlığını taşıyan raporda, Erzurum'daki işsizlik sorununa da değinilerek, uzun geçen kış şartları dolayısıyla insanların en fazla altı ay çalışıp, kış aylarında evlerinde boş oturdukları, çalışma süresinin kısa olması nedeniyle işsizlik probleminin had safhada olduğu bildiriliyordu. Yine özel sektör için cazip bir yatırım muntakası olmayan Erzurum'a devlet eliyle veya özel sermayeye tanınacak bazı imkânlarla yatırım yapılması, fabrikaların açılması ve şehrin sanayi bölgesi haline getirilmesi isteniyordu¹⁸.

Aslında tüm ülkede görülen bu işsizlik problemiyle baş etmek ve farklı amaçlarla Türkiye'nin Almanya ile yapmış olduğu işçi anlaşması, Türkiye genelinde olduğu gibi Erzurum ili için can simidi denilebilecek bir umut ışığı doğurmuştur. Bu sebeple Erzurum, anlaşmanın yapıldığı ilk andan itibaren yurt dışına işçi göndermek için büyük talep gösteren iller arasında olmuştur. Erzurum'daki işsizlik problemine paralel gelişen talep

¹⁵ Ö. Selçuk Emsen, "Kentlerin İktisadi Gelişmeleri: İl ve Bölge Bazında Erzurum-Doğu Anadolu Bölgesi ile Denizli-Ege Bölgesi'ne Bir Bakış", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XV/1-2 (Mart 2001), s. 153-154.

¹⁶ Yavuz, "Erzurum'da Göç Sorunu, Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Yolları", s. 17-18.

¹⁷ Orhan Tuna, "Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma", *Sosyal Siyaset Konferansları 17. Kitap*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1966, s. 252.

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.01/120.761.10.

yoğunluğu dönemin yerel basınına da yansımış, uzayıp giden kuyruklar haberlere taşınmıştır¹⁹:

“Her sabah evden çıkarsınız saat 8 ve 8:30 sıralarında evinizle çalıştığınız veyahut her zaman inzibatta bulunduğunuz (talebe memur subay öğretmen vesaire de) herhangi birimizin yolu Gürcükapı semtine düşerse camii civarına iyi ve dikkatli bakın ve tekrar bakın neler göreceksiniz, gördünüz mü şimdi? Eğer görmedinizse ben size söyleyeyim o an için parmakla sayamayacağımız kadar çok. Yaşları 22 ila 40 arasında üsleri yırtık yamalı perişan bir vaziyette sakalları uzanmış, dudakları kurumuş hepsinin gözleri fersiz ve manasız cebinden çıkardığı sigara izmaritine hasretmiş gibi bakıyor ve yakıyor. Hepsi çömelmiş vaziyette. Günün muayyen saatlerinde görmek pekâlâ mümkündür. Ekserisine yaz aylarında rastlanan bu acı manzaralar yürekler acısı. Bundan birkaç yıl önce (3-4) Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesine iş için müracaat edenler hemen hemen yok gibiydi. Yalnız tatil aylarında bazı talebeler müracaat ederlerdi. Aradan kısa bir zaman geçti ve şimdiki manzara Taşambarlardan Vilayet Konağı önüne ilerlerken uzaktan İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesinin önünde toplanan kalabalık görülür. Kalabalık yaklaştıkça daha büyür.

Kalabalığın arasına katıldığımız zaman muamelelerini tamamlattırarak için kuyruğa girenler görülür. En aşağı 50 kişi var sırada. Bu kadarının sırası gelinceye kadar soğuktan tir tir titremeye başlarlar. Önceden bahsettiğimiz yazın sıcak günleri, ama şimdi ise kışın hiddetli günleri. Arka tarafta soğuktan yüzü kızarmış, pardösüsünün yakalarını kaldırıp içeri çeken seyyar bir fotoğrafçı. Ekmek parası kazanmak için evvela çalıştığı yeri bırakıp, buraya gelmiş İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesinin yanına. Bir fotoğraf makinası var. Evvelce çalıştığı yerde günün akşamına kadar bir ekmek parası dahi kazanamıyordu. Ama şimdi işi yolunda gidiyor. Soğuktan titreyen elleriyle banyo ve tab yapıyor. Ekmek parasını çıkarıyor böylece. Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesi önündeki manzarayı üç dört aydan beri görüyoruz ve göreceğiz de...”

Almanya'ya gitmek için müracaat edenler sadece Erzurum merkezden değildi. Erzurum'a bağlı civar ilçe ve köyler ile komşu illerden gelen binlerce işsiz güçsüz vatandaş da yurt dışına gitmek için müracaatta bulunuyordu. Erzurum gazeteleri hemen her gün işçilerin Almanya'ya gideceklerine dair haberleri manşetten veriyordu²⁰.

Erzurum'dan Almanya'ya İşçi Göçleri

Bilindiği gibi başta Batı Almanya olmak üzere, diğer Batı Avrupa ülkelerine İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla işçi sevkiyatı 1961 yılında başlamış ve bu tarihten sonra da hızlı bir artış göstermiştir. Nitekim Erzurum'dan²¹ işçi sevkinin başladığı 1962 yılında,

¹⁹ Albayrak, 21 Ocak 1965.

²⁰ Hür Söz, 30 Eylül 1964. İşçi sevkleriyle ilgili çıkan hemen her haberde işsizlik problemi ve geçim sıkıntısı gibi sorunlar da yer alıyordu. Ayrıca şehirdeki bu ekonomik buhran temel tüketim maddelerinin temini konusunda bile büyük sorunların yaşanmasına sebep oluyor, zaman zaman ekmek sıkıntısı yaşanıyordu.

²¹ 1964 yılı da dâhil olmak üzere 1970'lerin sonlarına kadar Erzurum şubesinden yurt dışına gönderilen işçilere ait rakamlar, sadece Erzurum iline ait olmayıp, Ağrı ve Kars illerinden gönderilen işçileri de ihtiva etmektedir (İbrahim Erol Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler, Erzurum 1979, s. 168).

Türkiye'den Federal Almanya'ya giden 261 işçiden ²², 32 erkek işçi şehirden gönderilmiştir²³. Bu sayı ilerleyen yıllarda artarak devam etmiş, 1963 yılında 221, 1964 yılında ise 741 işçi Almanya'ya gitmiştir²⁴. Görüldüğü gibi sayı gün geçtikçe artmaktadır. Nitekim 1965 yılına gelindiğinde yurt dışına gitmek için bekleyenlerin sayısı 5987 kişiye çıkmıştır²⁵. İş ve İşçi Bulma Kurumuna günde yaklaşık 40-50 müracaat yapılmıştır²⁶. İşçiler ise genellikle vasıfsız işçi olup maden ve taşocağı işçisi, kaynakçı, dülger, inşaat ve ziraat işçisi, tesviyeci, elektrikçi, tornacı, doğramacı, duvarcı, boru hattı işçisi, demir-döküm işçisi ve fabrika işçisi vb. olarak çalışmak üzere gitmişlerdir.

Müracaatları İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından kabul edilen kişilerin gereken bütün evrak ve muameleleri ile sağlık muayeneleri de Erzurum'da yapılmaktadır. Ülke genelinde olduğu gibi İş ve İşçi Bulma Kurumu bu taleplerin kabul edilip, uygun görüldüğü takdirde sırasıyla değerlendirildiği kurum olmuştur.

Muamelesi tamamlandıktan sonra Erzurum'dan Ankara'ya Doğu Expressi ile hareket edecek olan işçiler, Alman doktorların yer aldığı sağlık muayene heyeti tarafından muayene edildikten sonra gerekli vize ve pasaport muameleleri tamamlanarak Almanya'ya hareket ediyorlardı. Sağlık heyeti tarafından raporda sağlam gösterilmeyen işçiler ise Erzurum'a geri gönderiliyorlardı²⁷. Geçimlerini gurbete çıkararak sağlayan ve gruplar halinde gönderilen işçilere tren ücretlerinde de % 50 indirim yapılıyordu. Haberlerden anlaşıldığına göre, Erzurum'dan giden işçiler daha çok Ankara kısmen de İstanbul üzerinden Almanya'ya gönderilmektedir.

İş ve İşçi Bulma Kurumunun yıllık faaliyetleri içinde yurt dışına işçi gönderimi önemli bir yer teşkil etmekteydi. Kurumun 1962-1963 yılı faaliyetleri arasında Almanya'dan gelen 383 erkek ve iki kadın işçi talebine karşılık 221 erkek işçinin gönderildiği, gidenlerin çoğunluğunu İspir, Tortum, Oltu ve kısmen Şenkaya halkının teşkil ettiği, diğer mahallerden gurbete çıkan hemen hemen hiç işçi bulunmadığı belirtiliyordu²⁸.

İş ve İşçi Bulma Kurumu şehirdeki işsizlik sorununu bir nebze olsun azaltmak ve yapılan başvuruları artırmak için yurt dışına işçi gönderildiğine dair duyurular yapmış, müracaatların değerlendirilmesi sonucunda gönderilen kişilerle birlikte kuruma yapılan işsizlik başvurularında azalma olduğu belirtilmiştir. Nitekim kurumun 1964 yılının dört aylık faaliyetleri içinde belirttiğine göre, *“Bölgemizdeki iş sahasının darlığı, nüfus kesafeti ve bu ölü mevsim uzunluğu sebebiyle gizli işsizliğin hat derecede oluşundan, bölge halkının dış ülkelerdeki işlerden faydalandırılması arzu edilmiş ve en üçra köylere kadar yapılan duyurma ile hizmetlerimiz hissedilir derecede artmış bulunmaktadır”*. Yine aynı dönem

²² Büyük çoğunluğu herhangi bir mesleği bulunmayan işçiler, Adana, Ankara, Bursa, Eskişehir, Mersin, Uşak, Zonguldak, Samsun, Denizli, Sakarya, Kayseri, İzmit, Sivas, Erzincan, Malatya, Trabzon, Erzurum, Edirne, İzmir, Balıkesir illerinden seçilmişlerdir (Milliyet, 31 Temmuz 1962).

²³ Erzurum'dan Avrupa'ya çalışmak için giden işçilerin çoğunluğu yurt genelinde olduğu gibi Almanya'yı tercih ederken, İsveç, Norveç ve Hollanda, Danimarka ve Fransa gibi ülkelere de işçi gönderildiği görülmektedir.

²⁴ Fındıkoğlu, Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi, s. 162.

²⁵ Albayrak, 13 Ocak 1965.

²⁶ Albayrak, 4 Mayıs 1965.

²⁷ Albayrak, 24 Ağustos 1964.

²⁸ Hür Söz, 8 Ocak 1964.

içinde kuruma 2164'ü Kars bürosundan olmak üzere 4027 erkek ve bir kadın müracaatı kaydedilmiştir²⁹.

Kurumun yapmış olduğu duyuruların yanı sıra kaymakamların köy bazında yaptıkları duyurular ve basında çıkan ilan niteliğindeki haberlerle de yurt dışına gidişlerle ilgili halkın bilgilendirildiği ve özel çalışma alanları konusunda başvuru yapmalarının istenildiği görülmektedir. Hür Söz Gazetesi'nin 20 Ağustos 1965 tarihli haberine göre Almanya'ya 10 kadar elektrikçi gönderileceği bildiriliyor, yüksek ve alçak akımlar hakkında bilgisi olan elektrikçilerin derhal gönderilmek üzere İş ve İşçi Bulma Kurumuna müracaat etmeleri isteniyordu.

İş ve İşçi Bulma Kurumu personeli yapılan müracaatların çokluğu nedeniyle zaman zaman tatil günleri de olmak üzere fazla mesai yapmakta, şubeye müracaat eden işçilere her türlü kolaylığı göstermekteydi. Bu yoğunluk zamanla yeterli gelmeyen kurum binasının taşınmasına sebep olacak, böylece kurum, 30 Ocak 1964 tarihi itibarıyla yeni yerinde hizmete devam edecektir³⁰.

Erzurum'da ekonomik sıkıntılara ve dolayısıyla işsizlik probleminde çözüm bulmaya çalışan İşve İşçi Bulma Kurumunun dönem içinde uğraştığı sorunlardan biri de Sanat Enstitüsü mezunlarını uygun işlere yerleştirmek olmuştur. Mezun olduktan sonra staj yapamadıkları için mesleki deneyimden uzak olan enstitü mezunları iş bulma noktasında sıkıntı yaşıyorlardı. Kurum, bunların uygun yerlerde staj yapmalarını sağlamaya çalışmışsa da yeterli olmamış, bu durum enstitü mezunlarının Almanya'ya gitmek için kuruma başvuru yapmalarına sebep olmuştur. İş bulamayan enstitü mezunlarının Almanya'ya sevkleri için İş ve İşçi Bulma Kurumu Şube Müdürü Lütfi Aksu şahsen teşebbüse geçmiş³¹, alınan bir kararla askerliğini yapmamış enstitü mezunlarının diğer işçiler gibi Almanya'ya gitmelerine izin verilmiştir. Bu hususta kurum şube şefi Fikri Erol şunları söylemiştir: *"Genel müdürlükten gelen emir gereğince askerliğini yapmamış enstitü mezunları çalışmak için yabancı memleketlere gidebileceklerdir. Yabancı memleketlere gitmek isteyen askerliğini yapmamış enstitü mezunları askerliğini bir sene tecil ettirdiğine dair mahalli askeri şube tarafından tasdik edilmiş bir vesika ile şubeye müracaat ettiği takdirde şube tarafından müracaatı kabul edilip gerekli muamelesine başlanacaktır"*. Bu kararın uygulanmasından sonra birkaç enstitü mezununun kuruma müracaatları dolayısıyla gereken evrak veya muamelelerinin yapılmasına başlandığı da ifade edilmiştir³².

İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Lütfü Aksu'nun ifadesine göre; yabancı memleketlere gitmek için Erzurum ve civarından kuruma yapılan müracaatlar her gün biraz daha artmaktadır. Müracaat yapan işçiler ise sırası ile gönderilmektedir³³. Ancak zaman zaman işçi sevkini durdurulduğu görülmektedir. Bu durumun yaşanmasında ülkelerden gelen işçi taleplerinin önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Almanya'ya gönderilmekte olan işçilerin sevkleri 1963 Aralık ayında durdurulmuş, bu tarihten sonra Almanya'nın bir kontenjan dâhilinde işçi isteyeceği ve bu işçilerin Ocak

²⁹ Hür Söz, 21 Nisan 1964.

³⁰ Hür Söz, 28 Ocak 1964.

³¹ Hür Söz, 17 Temmuz 1963; Albayrak, 28 Temmuz 1965.

³² Albayrak, 20 Şubat 1965.

³³ Hür Söz, 6 Mart 1964; Anadolu, 25 Eylül 1965.

1964'ten itibaren sevkiyatına tekrar başlanacağı duyurulmuştur³⁴. Bu doğrultuda Ankara'da kurulan "Almanya İrtibat Bürosu" Türkiye'den her hafta Almanya'ya 500 işçi sevkine karar vermiş ve bu 500 kişilik kontenjandan Erzurum'a haftada 25 kişi ayrılmıştır. Müracaatlar tamamlandığı takdirde, Erzurum'dan her hafta 25 işçi Almanya'ya sevk edilecektir³⁵. 1964 yılının Ekim ayı içinde yapılan müracaatlarda azalma gözlemlenirken, Kasım ayı içinde ise Bakanlıktan gelen bir emir üzerine yine yurt dışına 2 ay süre ile işçi gönderilmeyeceği açıklandı³⁶. Bu durum Erzurum'dan yapılan müracaatlarda yığılmalara sebep oldu. İşçi ve İşçi Bulma Kurumuna yapılan müracaatlar doğrultusunda, maden: 2720, inşaat: 588, fabrika: 521 olmak üzere işçi başvurularının yığıldığı görülmektedir³⁷. Almanya'dan gelen talep üzerine Ocak ayında yeniden işçi sevki başlamış, Erzurum Şubesi Almanya'ya 9 Ocak 1965'te maden işçisi olarak çalışmak üzere 22 işçi göndermiştir³⁸. İşçi sevki aynı yıl içinde artarak devam edecek, 10 Şubat 1965'te 20 duvar ve 3 ziraat işçisi gönderilecektir³⁹. Aynı yılın Nisan ayında ülkelerin talepleri kesildiği için yine işçi sevki kısa süreliğine de olsa durdurulmuştur⁴⁰. Yeniden başlayan sevkiyatla birlikte 49 ray işçisi aynı yılın Ağustos ayı içinde Almanya'ya gönderilirken, 300 işçinin de sevk muamelesi yapılmaya başlanmıştır⁴¹.

Bu arada Almanya'ya gidecek işçiler için tavsiyelerde bulunulmuş, yapılması gereken işlemler de bir düzene konuşmuştur. İşçilerin vasıflı ve vasıfsız olmaları ile yabancı ülkeler tarafından davet edilen ya da hangi durumlarda edilmeyecekleri gibi hususları netlik kazanmıştır. Bunun için "*Almanya'ya gidecek işçilere tavsiyeler*" başlığı altında düzenlenen tutanaklardaki işlem sıralaması verilmiştir. Vasıflı işçi müracaatlarının kabulü hususları; herhangi bir talepte, örneğin döküm fabrikası ile ilgili olarak alınan bir talepte "*önce döküm işinde çalışmış olanlar tercih edilir*" denildiği takdirde tabiatıyla tercih dökümcü olarak kayıtlı olanlar arasında yapılıyordu. İrtibat bürolarına ya da temsilciliklere vasıflı işçi olarak takdim edilen işçilerin vasıflı olmadıkları tespit edilirse, irtibat bürolarınca bu gibi işçilerin sevklerine yurt dışı hizmet şubelerince mani olunup ve müracaat tarihlerine göre vasıfsız işçi tasnifine aktarılması için ilgili müracaat ünitelerine bilgi veriliyordu. Elde yeterli derecede dökümde çalışmış işçi bulunmadığı takdirde talep vasıfsız işçi tasnifinden sıra esasına göre karşılanacaktır. Yine davet edilmeyecek işçiler ve davet dışı bırakılan işçilerin esasları açıklanmış, davet edilen işçiler için belirlenen davet süreleri de eklenmiştir⁴².

³⁴ Hür Söz, 9 Aralık 1963.

³⁵ Hür Söz, 28 Ocak 1964. 25 kişilik kontenjan zamanla artmış, daha kalabalık gruplar halinde işçi sevkleri gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda 1964 Ağustos ayında 36 işçi Siemens firmasında çalıştırılmak üzere (Albayrak, 24 Ağustos 1964), toplamda 302 işçi Almanya'ya gönderilmiştir (Hür Söz, 31 Ağustos 1964). Aynı yılın Ekim ayında ise 15 inşaat işçisi yine Almanya'da çalışmak üzere gitmiştir (Albayrak, 24 Ekim 1964).

³⁶ Bu dönemde sadece Almanya'ya değil, diğer yabancı memleketlere de işçi gönderilmeme kararı alınmış, bu kararın alınmasında da yılbaşının yaklaşması dolayısıyla Alman işçilerinin memleketlerine dönmesi ve yılbaşı gecelerini hep birlikte yapmaları için olduğu açıklanmıştır (Albayrak, 14 Kasım 1964).

³⁷ Albayrak, 3 Kasım 1964.

³⁸ Albayrak, 4 Temmuz 1964.

³⁹ Albayrak, 1 Şubat 1965.

⁴⁰ Albayrak, 30 Nisan 1965.

⁴¹ Hür Söz, 27 Ağustos 1965.

⁴² Aziziye Postası, 6 Ekim 1965.

1966 yılına gelindiğinde müracaatların ve sevk işlemlerinin aynı hızda artarak devam ettiği görülmektedir. Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürlüğü tarafından Almanya'ya yeniden 49 işçi sevk edilmiştir. Bunlardan 22'si duvarcı, 22'si marangoz, 2'si mobilyacı, 3'ü de yardımcı işçidir⁴³. Taleplerin yoğunluğu, aynı ay içinde birkaç kez işçi sevki yapılmasına sebep oluyordu. İşlemleri tamamlanan işçiler gruplar ve meslek dallarına göre sevk ediliyordu. Bu doğrultuda 24 işçi daha sevk edilmiştir. Bu işçilerden 3'ü duvarcı, 6'sı boru hattı işçisi, 1'i yardımcı işçi, 3'ü dökümcü, 11'i de inşaat işçisidir⁴⁴.

1967 yılına gelindiğinde halen Erzurum bölgesinden yurt dışına gitmek için 3500 işçi sırada beklemektedir ve 1968 yılının ilk kafilesini Nisan ayının birinci haftasında gönderilmiştir. İşçilerin gittiği yabancı ülkeler içinde özellikle Almanya sağlıklı ve kalifiye eleman istemekteydi. Almanya'ya çalışmak için müracaat eden işçilerin çoğunluğu gerek sihi muayene, gerek şirketlerin öngördüğü şartlara sahip olunmaması durumunda gönderilememekteydi⁴⁵. Nitekim Erzurum'dan gönderilen işçilerin çoğunluğunun eğitim seviyeleri düşük ve vasıfsız işçilerdir. 1971 yılı sonlarına kadar yabancı ülkelere giden işçilerin 2400'ü vasıflı, 3539'u ise vasıfsız⁴⁶ yani hiçbir mesleki deneyimi ve bilgisi olmayan işçilerdi.

Kapalı bir ekonomiye sahip olan bölgede işsizliğin had safhada olması nedeniyle gündün güne çoğalan işsizler, iş bulmak için çeşitli çareler arıyor ve bu sebeple yabancı ülkelere işçi olarak gitmek için İş ve İşçi Bulma Kurumuna başvuruyorlardı. 1971 yılında yerel basında çıkan bir habere göre Erzurum'dan dış ülkelere gitmek için 18 bine yakın kişi sıra bekliyordu⁴⁷.

Diğer taraftan başvuru yapan kişilerin büyük bir kısmı yaklaşık altı ay içinde yurt dışına gitme imkânı bulabilmekteydi⁴⁸. Bununla birlikte uzun süre bekleyenler de vardı. 1971 yılında dönemin İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Celal Nalçacıoğlu'nun verdiği bilgiye göre 1964 yılından beri bekleyenler mevcuttu. 7 yıldır bir dış ülkeye gitmek isteyenlerin daha ne kadar bekleyeceği ise belli değildi. Bu durum şüphesiz ki daha önce de ifade edildiği gibi yabancı ülkelerdeki işverenlerin işçi talebine bağlıydı. Bunun yanı sıra ülkeler vasıfsız işçi istemiyorlardı. Erzurum'dan giden işçilerin çoğunluğunun vasıfsız olduğu gerçeğini, bu bekleme süresinin uzunluğuyla da ilişkilendirmek mümkündür.

Kurumun işçi gönderme konusunda Erzurum ve bağlı ilçelere öncelik verdiği görülmektedir. Dolayısıyla sıra beklemekte olan işçilerin çoğunluğu Erzurum ve civarındandır. Bu durumda sıra bekleyen 18 bin kişi Erzurum il nüfusuna oranlanırsa her 100 kişiden 13'ünün yabancı ülkelere gitmek istediği görülmektedir⁴⁹.

İşsizlik sorunu İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından düzenlenen mahalli danışma kurulu toplantısında da gündeme gelmiş, işçi sorunları ile hayat pahalılığı karşısında işçi ücretlerinin o günkü durumu gözden geçirilmiştir. Erzurum Vali Muavini Berk Koçoğlu'nun başkanlığındaki toplantıda bir konuşma yapan İş ve İşçi Bulma Kurumu

⁴³ Hür Söz, 9 Mart 1966.

⁴⁴ Hür Söz, 21 Mart 1966.

⁴⁵ Albayrak, 3 Mayıs 1967.

⁴⁶ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 170.

⁴⁷ Hür Söz, 25 Mart 1971.

⁴⁸ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 188.

⁴⁹ Hür Söz, 25 Mart 1971.

Müdürü Celal Nalçacıoğlu 1971 yılında 4176 erkek ve 206 kadın olmak üzere çeşitli mesleklerde 4382 kişinin iş temini için kuruma başvurduğunu söylemiştir. Kurum müdürü bu arada yurt dışına gitmek için kuruma başvurulduğunu da eklemiş, 1971 yılı ile 1972 yılının ilk ayında toplam 3107 kişinin sıraya girdiğini açıklamıştır⁵⁰.

Ülke genelinde yurt dışına gidişte uygulanan esaslardan biri de deprem gibi doğal afetlerden zarar gören bölgelere öncelik tanınmasıydı. Nitekim 1946 Varto-Hınıs depremi, 1959 Hınıs depremi ile çok büyük bir alan önemli ölçüde zarar görmüş, yurt dışına gitme konusunda deprem bölgesi halkına öncelik tanınmıştır⁵¹. Bu olağanüstü durum, Erzurum'dan yurt dışına gidenlerin miktarını biraz daha yükseltmiştir⁵². Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1971 yılı içinde çeşitli tabii afetlerden zarar gördükleri için yabancı ülkelere gönderilmesi düşünülen 1500 vatandaşın kayıt işlemlerini gerçekleştirmiş, bunların tamamının bu yılın sonuna kadar gönderileceğini açıklamışsa da⁵³, öncelik tanınan kontenjandan 151 kişinin gönderilmesi sağlanabilmiştir⁵⁴. 1972 yılında ise 25 ile 35 yaşları arasındaki vasıfsız işçiler arasından 77 kişi deprem felaketzedesi olarak yurt dışına gönderilmiştir⁵⁵.

Müracaatların artması ülke genelinde yurt dışına gidişlerde bazı kısıtlamaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Çalışma Bakanı Ali Rıza Uzuner, yurtdışı işçi meseleleri ile ilgili tedbir ve getirilen yeni çözüm yollarını anlatmış ve yurt dışına gitmek için sırada yaklaşık 1 milyon 132 bin işçinin beklediğini ve bu işçilerden 859 bininin vasıfsız olduğunu söylemiştir. Çalışma Bakanı Uzuner sözlerine şöyle devam etmiştir: "*Vasıfsız olan kadın ve erkeklerin yaşları eğer yirmi beşin üzerinde ise yurt dışına gönderilmeyecektir. Vasıflı kadın ve erkekler ise kırk yaşına kadar gönderilmeye devam edilecektir. Karı veya kocadan birinin yaşı kırkı geçiyorsa birlikte gönderilme imkânını kaybedeceklerdir. Vasıflı işçi olduğu halde yaşı kırkı geçenlerin dosyaları ile vasıfsız olup yaşı da otuz beşi geçen kadın ve erkek işçilerin de dosyaları kaldırılacaktır*⁵⁶". Uzuner ayrıca bazı kalkınmamış illere işçi göndermede iki yıllık öncelik tanınacağını bildirmiştir. İki yıl öncelikten faydalanacak iller şunlardır: Adıyaman, Artvin, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Çankırı, Çorum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Kastamonu, Kırşehir, Malatya, Maraş, Mardin, Muş, Nevşehir, Niğde, Siirt, Sinop, Sivas, Tunceli, Urfa, Van, Yozgat.

Gelişmekte olan bazı illere ise işçi göndermede bir yıllık öncelik tanınacaktır. Bu iller ise şunlardır: Afyon, Antalya, Bilecik, Burdur, Denizli, Edirne, Erzurum, Gaziantep, Giresun, Hatay Isparta, Kırklareli, Muğla, Ordu, Rize, Samsun, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Uşak⁵⁷. Görüldüğü gibi Erzurum geliştirmekte olan iller arasında olup, yurt dışına işçi gönderme konusunda bir yıllık öncelik sırasına sahiptir. Erzurum'dan yurt dışına işçi akını

⁵⁰ Hür Söz, 23 Haziran 1972.

⁵¹ Doğal afetlerden zarar gören illerden biri de Bolu'dur. Almanya'ya işçi sevkinin gerçekleştiği tarihlerde büyük bir sel felaketine maruz kalan ve 25 milyon liralık zarar gören Bolu bölgesinden Almanya'ya gidecek işçilere % 10 nispetinde öncelik kontenjanı tanınmıştır (Albayrak, 9 Ağustos 1965).

⁵² Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 169.

⁵³ Hür Söz, 25 Mart 1971.

⁵⁴ Hür Söz, 23 Haziran 1972.

⁵⁵ Hür Söz, 26 Nisan 1972.

⁵⁶ Aziziye Postası, 13 Nisan 1972; Hür Söz, 25 Nisan 1972.

⁵⁷ Hür Söz, 25 Nisan 1972.

devam etmekle birlikte, istihdam imkânlarının çok kısıtlı ve işsizliğin yaygın olduğu şehirde yurt dışına gönderilen işçiler içerisinde ülke genelinde şehre düşen payın % 1'in bile altında olması, ilin bu imkândan gereken ölçüde yararlanmadığını göstermektedir⁵⁸.

Bununla birlikte 1973 yılındaki petrol krizinden kaynaklanan ekonomik duraklama göç hareketini bir süreliğine kesintiye uğratsa da “*aile birleşimi*” şeklinde devam etmesine engel olamamıştır⁵⁹. Bilindiği gibi 1973 yılına gelindiğinde Almanya'daki Türk işçi sayısı 600 bini geçmiştir. Bu sırada Almanya'da baş gösteren ekonomik durgunluk, misafir işçi programının sona erdirilmesi ile sonuçlanmıştır. 1973 yılı itibarıyla Almanya artık Türkiye'den işçi alınmamasına karar vermiştir. Bir kısım işçiler (150 bin civarı) sağlanan sosyal güvencelerden yararlanmak için Türkiye'ye dönmüştür. Fakat bu durum göçlerin sonunu getirmemiştir. Misafir işçi anlaşmasının sona erdirilmesinden kısa bir süre sonra göçlerde yeni bir hareketlenme başlamıştır. Bunun temel sebebi ise 1974 Mart'ından başlayarak yürürlüğe giren aile birleştirmesi kanunu ile aile birleşmeleridir⁶⁰. Misafir işçi programının kaldırılmasından kısa bir süre sonra eş ve çocuklarından ayrı olarak Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk işçiler, Türkiye'ye dönmek yerine Türkiye'de bulunan eş ve çocuklarını yanlarına almaya başlamışlardır. Bu da Türk göçmen nüfusunun hızla artmasına sebep olmuştur. Bu durumun etkileri Erzurum'da da görülmüş, eş, çocuk, anne-baba gibi yakınların da yurt dışına gitmesine neden olmuştur. Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumunun 1977 yılına ait verdiği bilgilere göre, 8 ay içinde yurtdışına 155 işçi eşi, 364 işçi çocuğu, 23 de anne-baba yahut yakınlarının gönderildiğini, her geçen gün yurt dışına gitmek isteyenlerin büyük artış kaydettiği belirtilmiştir⁶¹.

Erzurum'dan giden işçilerin büyük kısmının İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasıyla yurt dışına gittikleri görülmektedir. İş ve İşçi Bulma Kurumunun yanı sıra dış ülkelere gitmek için kooperatif kuran köylülere öncelik tanınması projesi kapsamında⁶² bakanlık tarafından özel kontenjanların ayrıldığı Köy Kalkınma Kooperatifleri de işçi gönderimi konusunda önemli bir rol üstlenmiş⁶³, 1972 yılı başına kadar bu kurum vasıtasıyla yaklaşık 200'den fazla kişi yurt dışına gitmiştir⁶⁴.

⁵⁸ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 169.

⁵⁹ Nermin Abadan Unat, “Türkiye'nin Son Elli Yıllık Emek Göçü: Yorum Eleştiri, Öngörü”, *Türkiye'nin Göç Tarihi*, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye Göçler, İstanbul 2015, s. 264-265.

⁶⁰ 1974 yılında da Almanya'nın işçi göçü yasağı devam etmiş, Almanya Ortak Pazar dışındaki hiçbir memleketin işçisini topraklarına sokmamıştır. Aynı yıl içinde çıkan ve büyük ümitlere sebep olan “Almanya'nın yabancı memleketlerden 1974'te işçi alacağı” yönündeki haberlerin asılsız olduğu kısa sürede anlaşılmış, ekonomik durumun 1975 yılında aynı şekilde devam etmesi halinde bu yıl içinde de yabancı işçi kabul edilmeyeceği bildirilmişti (Albayrak, 1 Nisan 1974)

⁶¹ Albayrak, 27 Eylül 1977.

⁶² N. İ., “Tipik Bir Kooperatifçilik: Dış Ülkelere İş Gücü Gönderilmesinde ve Kooperatif Kuran Köylülere Öncelik Tanınma Projesi, Denemeleri ile İlgili Çalışmalar”, *İş ve Düşünce Türkiye İktisadi ve İçtimai Araştırmalar Mecmuası*, XXXII/259, Eylül 1967, s. 8.

⁶³ Albayrak, 22 Kasım 1973.

⁶⁴ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 171. İşçilerin gönderimi konusunda resmi olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu ile kısmen de olsa Köy Kalkınma Kooperatifleri etkili olmuştur. Bunun yanı sıra tek amacı kısa sürede yurt dışına giderek para kazanmak olan işçilerin zaman zaman bazı kişiler tarafından dolandırıldıkları da görülmektedir. İşçilerden para alarak Avrupa'ya götürcekleri ve iş bulacakları konusunda kandıran kişiler takibe uğrayarak yakalanmışlardır. Örneğin iş bulma vaadiyle 43 işçiyi Belçika'ya götürüp orada sefil bir halde terk eden bir kişi yakalanırken (Albayrak, 21 Ekim 1963), yine Almanya'ya para

1977 yılına gelindiğinde, her ay yaklaşık 500 kadar kişinin iş için başvurduğu, bunlardan ortalama 70 kişiye iş bulunabildiği göz önünde tutulursa, Erzurum'da yurt dışına gitmek isteyenlerin sayısındaki artışı anlamak mümkündür. Gönderilen işçi sayısı gün geçtikçe artarak devam etmesine rağmen yığılmaların önüne geçilememiştir⁶⁵. 1977 yılı içinde yurt dışına gitmek için sıra bekleyenlerin sayısı yaklaşık 15 bin kişiye, gönderilen işçilerin sayısı sadece 227'dir⁶⁶. Üstelik Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin işçi göçü konusunda getirdiği kısıtlamalar tüm ülkede olduğu gibi Erzurum'da da yeni arayışlar içine girilmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda dönem içinde Orta Doğu'ya da işçi gönderilmeye başlanmıştır. Bu yılın sekiz aylık dönemi içinde Suudi Arabistan'a 57, Libya'ya ise 59 kişi işçi olarak gönderilmiştir⁶⁷.

Almanya'ya işçi olarak gitmenin yanı sıra eğitim vermek için gidişler de bu dönemde önemlidir. Zira misafir işçilerin, ülkelerine dönme şartlarının giderek kaybolduğunu anlamaları ile birlikte, ailelerini yanlarına almaları, yeni bir süreci

ile işçi yollayan bir şebeke de ele geçirilmiştir (Hür Söz, 6 Nisan 1972). Bu gibi artan haberler üzerine hükümet bir bildiri yayınlamak zorunda kalmış, giden işçileri uyarıyordu: “*Daha önce yapılmış olan tebliğlerde de bildirildiği gibi vatandaşlarımızın dış ülkelerde çalışma imkânı sağlayacak olan işçi pasaportu temin edebilmeleri için mutlaka İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yazılı mütalaasını almak zorunluluğu vardır. Buna rağmen çeşitli isimler altında çalışan bir kısım araçların vatandaşlarımızı büyük paralar almak suretiyle dolandırdıkları ve sahte işçi pasaportları düzenleyerek dış ülkelere göndermeye çalıştıkları bu sahte pasaport hamilerinin yakalanmaları ile anlaşılmaktadır. Bu tarzda kanun dışı çalışanlar şiddetle takip ve yakalanıp adalete teslim edilmekte ise de Vatandaşlarımızın da bu konuda uyanık bulunarak bu gibi dolandırıcılık şebekelerine ve şahıslara itibar etmemeleri iş ve İşçi Bulma Kurumu dışında her ne isim altında olursa olsun bu şekilde çalışan araçları mahalli yetkili makamlara derhal ihbar etmelerinin ileride kendilerinin uğrayacakları büyük maddi ve manevi zararları önleyici bir tedbir olacağı muhakkaktır. Aksi hareketin vatandaşları büyük maddi kayıplara uğratması bir yana kanun ve ahlak dışı olanların bu gibi faaliyetlerine yardımcı duruma düşmeleri nedeniyle Ayrıca cezası sorumlulukları olacağı da tabiidir. Kötülüklerle mücadelede elbirliği yapmak ve idariye yardımcı olmak herkese düşen bir vatandaşlık borcudur. Turist pasaportu ile dış memleketlere giden Vatandaşlarımızın uğradıkları büyük müşkülât ve perişan bir vaziyete kaldıklarını da tekrar belirtmek ve hatırlatmak yerinde olacaktır. Bu itibarla yine bir kısım kanun dışı çalışan araçların turist pasaportları ile dışarda iş bulunacağı vaatlerine aldanmamaları hatırlatılır.” (Albayrak, 26 Mart 1971).*

⁶⁵ İşsizliğin giderilmesi için ciddi bir çalışmanın yapılamaması, Erzurum'da işsizliğin günden güne artmasına sebep olmaktadır. Bu durum yurt dışına gitmek için yapılan müracaatların sayısının artmasına neden olmaktadır. 1965 yılında Gümüşhane, Ağrı ve Erzurum'dan Almanya'ya gitmek için Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumuna 18.000 müracaat yapılmıştır (Albayrak, 28 Temmuz 1965). 1972 yılı başlarında Erzurum'da yurt dışına gitmek için bekleyenlerin sayısı 14.836 vasıfsız, 2.525 vasıflı olmak üzere toplam 17.361'dir (Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 172). Görüldüğü gibi sırada bekleyen işçilerin çoğunluğunu vasıfsız işçiler oluşturuyordu. Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu yetkilileri bu duruma bir çözüm bulabilmek adına, işçi piyasasına vasıflı eleman yetiştirebilmek arzusuyla ve kısmen de olsa vasıflı işçi bühranının önüne geçebilmek için Erzurum'da bir meslek kursu açma hazırlıklarına girişmiştir. 14 Ocak 1962'de başlayacak olan kurs sadece mesai saatleri dışında tatbik edilecek ve bu suretle çalışmalara herkesin iştirak etmesi sağlanmaya çalışılacaktır. İş ve İşçi Bulma Kurumunun iş piyasasına eleman yetiştirmek için açacağı bu meslek kursu; elektrikçilik, duvarcılık, tornacılık ve tesviyecilik gibi çalışma bölümlerini kapsayacaktır (Albayrak, 24 Aralık 1962). Yine 1964 yılında şehirde ihtiyaç hissedilen mesleklerde çalışanların mesleki bilgilerini artırmak ve okul çağını geçmiş olanlardan bir meslek edinmek isteyenler için erkek sanat enstitüsü ile ortaklaşa 4 ay süreli ve 29 kişinin devam ettiği kaynakçılık ve tornacılık kursları açılmıştır. İş piyasasının şiddetli ihtiyacı bulunan sıhhi tesisatçılık için de bir kurs açılmasına çalışılmışsa da mahalli teşekküllerden yardım sağlanamadığından imkân bulunamamıştır (Hür Söz, 21 Nisan 1964).

⁶⁶ Bu işçiler Libya ve Suudi Arabistan'a gönderilmiştir (Hür Söz, 12 Ocak 1978).

⁶⁷ Albayrak, 27 Eylül 1977.

başlatmıştır. Onlar artık misafir işçi statüsünden Avrupa vatandaşı olma yolunda adımlar atmaya başlamışlardır. Nitekim birçok Avrupa ülkesi zamanla misafir işçilerin artık ülkelerine dönmeyeceğini kabul etmiş ve göçmenlerin entegrasyonu yolunda adımlar atmaya başlamıştır⁶⁸. Bu bağlamda 1972 yılında iki bine yakın Türk işçisi Alman vatandaşlığına geçmiştir⁶⁹. 1980 yılında ise Almanya'da doğan ve yetişen gençlerin istekleri doğrultusunda Alman vatandaşı olabileceği bildirilmiştir⁷⁰. Zamanla Almanya'ya yerleşen Türk işçilerin çocuklarının eğitimi konusu ortaya çıkmıştır. Türk hükümetleri bunun için bazı tedbirler almış, Türk işçi çocuklarının eğitiminin temini hususunda girişimlerde bulunmuşlardır⁷¹. Bu doğrultuda Almanya'daki Türk çocuklarının ana dillerinin ve milli duygularının gelişmesi, Türk tarihi, Türkiye coğrafyası ve yurttaşlık bilgisi konularında gerekli bilgiyi kazanmalarını sağlamak için Türkçe ders kitabı hazırlanmıştır⁷². Bunun yanı sıra işçilerin dini vazifelerini yerine getirebilmeleri ve komünizm gibi zararlı akımlara karşı uyanık olmaları için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmış, pek çok din görevlisi gönderilmiştir⁷³.

Bu hususta yapılan en önemli çalışmalardan biri de dış ülkelerde çalışmakta olan işçilerin çocuklarının eğitimi ve öğretimi amacıyla öğretmen gönderilmesi olmuştur. Zira Almanya'da okula gidemeyen işçi çocukları arasında Türk işçi çocukları ilk sırada yer alıyordu. 1969 yılında Batı Almanya ve Belçika'ya Türk işçi çocuklarının eğitimi için iki yıl süreliğine otuz ilkokul öğretmeni gönderilmişti⁷⁴. Başlangıçta daha az sayıda gönderilen öğretmen sayısı 1971 yılında artırılmış, Almanya, Belçika ve Fransa'ya 135 ilkokul öğretmenin gönderilmesine karar verilmiştir. Öğretmenler işçi çocuklarına Türkçe, yurttaşlık bilgisi ve din dersi okutacak, milli duygularının geliştirilmesi ve Türklüklerini unutturmama çalışmalarına hizmet edeceklerdi⁷⁵. Gönderilen öğretmen sayısı gün geçtikçe artmış, 1976 yılında 180'e yakın ilkokul öğretmenin gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁶. 1980 yılında Alman Hükümeti ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında bir süre önce yapılan anlaşma uyarınca Almanya'daki okullarda Türkçe dersi vermek üzere

⁶⁸ Hollanda, son on senedir ülkesindeki yabancılar için uyum kursları düzenlerken, Almanya 2000 yılında bir göçmen ülkesi olduğunu kabul ettiği ve vatandaşlık kanununu değiştirdiği halde uyum kurslarına ancak 2006'da başlamıştır. Şu anda bu kurslara katılmak isteyip sıra bekleyen on binlerce Türk'ün mevcut olduğu bilinmektedir. Fransa'da da 9 Mart 2006 tarihinde kabul edilen yasa ile bu ülkede yaşayanların tamamına, orijinlerine, cinsiyetlerine sosyal ve sağlık bakımından durumlarına ve inançlarına bakılmaksızın, aynı fırsatları sunma prensibinden hareketle, fırsat eşitliğinin toplumun bütün katmanlarına eşit şekilde götürülmesi amaçlanmıştır (Emine Akçadağ Alagöz, "Göçün 50. Yılında Avrupalı Türkler", <http://www.bilgesam.org/incele/751/-gocun-50--yilinda-avrupali-turkler/>, 26.03.2017).

⁶⁹ Albayrak, 6 Mart, 1973.

⁷⁰ Albayrak, 25 Mart 1980.

⁷¹ Türk çocuklarının eğitimi işleriyle ilgili olarak Türkiye'yi ziyaret eden Alman yetkililer de olmuştur. Bu amaçla incelemelerde bulunan Federal Almanya SPD Milletvekili Rolf Wernstedt ve Hristiyan Demokrat Partisi Milletvekili Jurgen Klaus adlı iki milletvekili, Almanya'daki Türk işçi çocuklarının eğitimleri ile uğraşan 25 kişilik Alman eğitimcileriyle birlikte 10 günlük bir gezi için Erzurum'a gelmişlerdir (Milliyet, 6 Ekim 1982).

⁷² Albayrak, 7 Aralık 1972.

⁷³ Hür Söz, 19 Ocak 1972.

⁷⁴ BCA. 30.18/1.2.240.69.2. Bir başka örnek için bkz. BCA. 30/18.1.2.189.59.8.

⁷⁵ Albayrak, 13 Ağustos 1971.

⁷⁶ Albayrak, 7 Ekim 1976.

üç bin öğretmenin görevlendirileceği, Federal Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine gitmek üzere 40 bin öğretmenin müracaat ettiği açıklanmıştır⁷⁷.

Almanya'ya öğretmen olarak gitmek üzere çok sayıda müracaatın yapıldığı yerlerden biri de Erzurum'dur. Albayrak Gazetesi'nin 4 Haziran 1980 tarihli haberine göre, yurt dışında görevlendirilecek öğretmenleri belirlemek amacıyla yurt çapındaki sınavlardan biri de Erzurum'da yapılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığınca Almanya'ya gönderilecek olan öğretmenleri belirlemek için yapılan sınava Erzurum'dan 959 öğretmen katılmıştır. 3 Haziran 1980'de Erzurum Lisesi'nde geniş güvenlik tedbirleri altında yapılan sınavda herhangi bir huzursuzluğun olmadığı belirtilmiştir. Sınavlar 33 salonda yapılmış ve 80 civarında gözcü görevlendirilmiştir. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığından bir müfettiş, üç de Talim Terbiye Kurulundan olmak üzere dört kişi sınavlarda hazır bulunmuştur. Sınav kâğıtları Ankara'ya gönderilerek değerlendirilecek ve sonuçlar adaylara 15 Haziran'a kadar bildirilmiş olacaktır. Sınavlarda başarılı olanlar sözlü bir mülakata, burada da başarılı olmaları durumunda ise dil kursuna tabi tutulacaklardır. Kurslardan sonra ise Almanya'daki Türk çocuklarının eğitim hizmeti için yola çıkacaklardır. Görüldüğü gibi Erzurum'dan da yurt dışına öğretmen olarak gitmek için başvuranların sayısı oldukça fazladır. Bu durum 1980'li yıllarda Erzurum'da geçim sıkıntısının devam ettiğini göstermektedir⁷⁸.

Kadın İşçiler

Almanya'ya yapılan göç tarihinin ilk yıllarında büyük bölümü erkeklerden oluşan ve neredeyse tamamı işçi olan Türk toplumu, aradan geçen süre içinde ciddi bir yapısal değişiklik geçirmiştir⁷⁹. Başlangıçta sayıları erkek nüfusa göre oldukça az olan kadın işçi sayısı gün geçtikçe artış göstermiştir.

Bununla birlikte Erzurum'dan işçi sevki başladığı tarihlerden, yaklaşık 1970'li yılların sonlarına kadar yurt dışına gönderilen işçilerin sadece % 2'sini kadın işçilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu oran, Türkiye genelinden gönderilen kadın işçilerin oranının % 17.8 olduğu düşünülürse, ülke ortalamasının çok altındadır. Bu durum, Erzurum'da o yıllarda zirai kesim hariç, kadınların ev dışında çalışma alışkanlıklarının olmayışından, kadınların dışarıda bir işte çalışmalarının il halkının çoğunluğunca iyi karşılanmamasından kaynaklanmaktadır⁸⁰. Bu nedenle yurt dışına gitmek için yapılan müracaatlar içerisinde erkek işçi müracaatları artarak devam ederken, kadın işçilerin müracaatı yok denecek kadar azdır. Nitekim işçi göçlerinin yoğunlaştığı 1962 yılında hiç kadın işçi müracaatı bulunmazken, 1963 yılında 8 kadın işçi müracaatı söz konusudur⁸¹. İş

⁷⁷ Albayrak, 11 Nisan 1980.

⁷⁸ Ekonomik sebeplerle Almanya'ya işçi ve öğretmen gibi vasıflarla gidenler olduğu gibi sayısı az olmakla beraber mesleki deneyimlerini artırmak için gidenler de mevcuttur. Bu bağlamda Erzurum'da toplum polisi olarak görev yapan Ali Aral Almanya'ya giderek yaklaşık iki ay kalmış, kaldığı sürece Alman toplum zabıta teşkilatını gezmiş, bilgi ve tecrübelerini genişletmiştir (Hür Söz, 18 Mayıs 1971).

⁷⁹ Avrupa'daki Türk Kadını: Almanya Örneğinden Hareketle Avrupa'da Yaşayan Türk Kadın Göçmenlerin Konumuna Dair Bir Analiz, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Ankara 2006, s. 12.

⁸⁰ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 170.

⁸¹ Hür Söz, 21 Nisan 1964.

ve İşçi Bulma Kurumu 1962-1963 yılı faaliyet raporunda Almanya'dan gelen toplam 383 erkek ve iki kadın işçi talebine karşılık 221 erkek işçi gönderildiğini bildirmektedir⁸².

Oysaki bazı firmalar Türkiye'den özellikle kadın işçi talep etmektedirler. Siemens Firması daha ziyade hassas aletlerle çalışılmayı gerektirdiğinden en az ortaokul mezunu kadın işçisi talep eden firmaların başında gelmekteydi. Ayrıca konfeksiyon alanı da kadın işçilerin başlıca çalıştırılması düşünülen işler arasındaydı. Bu taleplere karşılık 1963 yılında Türkiye genelinden 1928 kadın işçi Almanya'ya çalışmak üzere gönderilmiştir⁸³. Alman firmaları Türk kadın işçilerinden oldukça memnunlardı. Nitekim dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, Batı Almanya'daki Türk kadın işçileri hakkında yapmış olduğu açıklamasında, Batı Almanya'da sayıları 3500'ü bulan kadın işçilerin büyük çoğunluğunun Türk ulusunu ve Türk kadınlığını bu dost ülkede şerefle temsil ettiklerini belirtmiş, çok sayıda kadın işçinin çalıştığı Siemens Fabrikası müdürlüğünden alınan yazıda da bu memnuniyetin dile getirildiğini ifade etmiştir⁸⁴.

Ülke genelinde kadın işçiler için gelen talepler, Erzurum için de geçelidir. Ancak Almanya'nın bu teklifi karşısında 1964 yılı Eylül ayı başlarına kadar Erzurum'dan kadın işçi gönderilemediği anlaşılmaktadır⁸⁵. Nitekim bu yılın ilk üç ayında sadece bir kadın işçi müracaatı varken⁸⁶, Ağustos ayına kadar yapılan müracaatların sayısı da bir veya ikiyi geçmemiştir⁸⁷. Bu doğrultuda 1964 Eylül ayında Almanya'ya gönderilen 47 işçiden sadece biri kadındır⁸⁸. Aynı yılın Ekim ayında ise İş ve İşçi Bulma Kurumuna kadın işçi müracaatı yapılmadığı açıklanırken⁸⁹, Kasım ayına kadar toplamda üç kadın işçi müracaatından ikisi Siemens Firmasında çalışmak üzere gönderilmiştir⁹⁰. 1964 yılı içinde yapılan kadın işçi müracaatlarının toplam sayısı sadece 15'dir ve 1965 yılının ilk günlerinde Almanya'ya gönderilmişlerdir⁹¹.

1965 yılı boyunca kadın işçi müracaatı açısından durum pek değişmemiştir. 1965 yılında ise Siemens Firmasının taleplerinin devam ettiği, bazı şubeler tarafından bu taleplerin karşılandığı anlaşılırken, Ocak ayı içinde Erzurum şubesine kadın işçi müracaatı yapılmamıştır⁹². Alman Siemens Firmasının kadın işçi talebine karşılık İş ve İşçi Bulma Kurumu yetkilileri yaptıkları açıklamada⁹³;

⁸² Hür Söz, 8 Ocak 1964.

⁸³ Albayrak, 10 Aralık 1963. Aynı yılın Ekim ayında Almanya'dan gönderilen 16 vagonluk özel bir tren ile 65'i kadın ve genç kız, 875 de erkek olmak üzere 940 Türk işçisi Almanya'ya gitmiştir. Sirkeci Garı'nda toplanan 5 binden fazla insan hareket eden bu koca katar ile giden yakınları, anneleri, babaları ve kardeşleri ardından aylık gözyaşları dökmüşlerdir. Almanya yolcusu hemen bütün genç kızlar ise ilk amaçlarının kuracakları yuvaları için çeyiz dizmek olduğunu utanarak söylemişlerdir (Albayrak, 23 Ekim 1963).

⁸⁴ Albayrak, 13 Mart 1964.

⁸⁵ Albayrak, 4 Eylül 1964.

⁸⁶ Hür Söz, 21 Nisan 1964.

⁸⁷ Albayrak, 20 Ağustos 1964.

⁸⁸ Hür Söz, 19 Eylül 1964.

⁸⁹ Albayrak, 4 Ekim 1964, 24 Ekim 1964.

⁹⁰ Albayrak, 14 Kasım 1964.

⁹¹ Albayrak, 20 Nisan 1965.

⁹² Albayrak, 27 Ocak 1965.

⁹³ Albayrak, 15 Mart 1965.

“Memleketimizden Almanya’ya gönderilen kadın işçilerimizin sayısı azdır. Almanya’ya gitmek için şubemize şimdiye kadar 3 kadın işçi müracaat etmiştir. Fakat müracaatları, istekleri üzerine iptal edilmiştir” ifade etmişlerdir. Bununla birlikte 1965 yılı Nisan ayında, Almanya’ya gidecek kadın işçiler hakkında, 10 kadın işçi müracaatının yapıldığı ve sıra bekledikleri kurum tarafından açıklanmıştır⁹⁴. 1966 yılında ise altı maden, yedi fabrika işçisi ile birlikte, beş karı koca da Siemens şirketinde çalışmak için⁹⁵, yine aynı yıl içinde eşlerinin isteği üzerine beş kadın işçi Almanya’ya gitmiştir⁹⁶. Görüldüğü gibi Erzurum’da kadın işçiler yurt dışına gitmek konusunda isteksizdirler. Nitekim 1968 yılında 19 kadın, 1969 yılında ise sadece 2 kadın işçi yurt dışına gönderilmiştir⁹⁷.

Bu durumun yaşanmasında Erzurum’un kapalı toplum yapısının yanı sıra bayan eleman çalıştırmak isteyen firmaların istekleri de önemliydi. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi ortaokul mezunu olmak gibi bazı firmaların özel talepleri bulunuyordu. Şehirde okuma oranı hala çok düşüktü. Ayrıca aranan işçilerin çoğunluğunu erkek, az kısmını ise kadınlar teşkil ediyordu. Çünkü iş kolları daha çok maden ve inşaat işçiliği gibi ağır bedeni güç gerektiren işlerdi. Yine ülke genelinde uygulanan ve yurt dışına gidiş hususunu vasıflı vasıfsız olmak ve yaş haddi gibi bazı şartlara bağlayan esasların da etkili olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra iş bulma hususunun kadınlar için de artık önem teşkil etmeye başladığı bir gerçektir. Zira yurt dışına gitmek için olmasa bile şehirde iş bulmak için İş ve İşçi Bulma Kurumuna yapılan müracaatlarda kadın işçi sayısının gün geçtikçe arttığı ortadadır⁹⁸.

Bununla birlikte Almanya’daki toplam Türk nüfustaki kadınların oranı göçün ilk yıllarında % 13 civarındayken, bu oran giderek artmıştır. Türk kadın nüfusuyla erkek nüfusun dengeli hale gelmesinde 1974 yılında yoğun bir şekilde başlayan aile birleştirme süreci belirleyici olmuştur⁹⁹. Bu sürecin Erzurum’a da yansıdığı görülmektedir.

Katıldıkları Kurslar

Türkiye’den Almanya’ya yapılan göçlerin temelinde işsizlik gibi ekonomik sebepler yatmakta ise de, işçilerin şahsi kabiliyetlerini geliştirme ve yeni mesleki bilgiler edinme isteği de önemliydi. Bu itibarla Almanya’daki firmaların işçileri hizmet içi eğitim yolu ile hangi ölçüde yetiştirmekte oldukları ayrı bir husustur. Alman firmalarının çoğunluğu, işçilerin randıman ve işe bağlanma konusunda rol oynayan bu unsuru çok az önemsediklerini göstermektedir. Oysaki Türkiye’den giden işçilerin önemli bir kısmı çalışacakları alanda yetiştirileceğini ümit etmektedirler¹⁰⁰. Almanya’da işçilere verilen

⁹⁴ Albayrak, 20 Nisan 1965.

⁹⁵ Hür Söz, 3 Ağustos 1966.

⁹⁶ Hür Söz, 10 Ağustos 1966.

⁹⁷ Fındıkoğlu, Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi, s. 163.

⁹⁸ Birkaç örnek için bkz. Hür Söz, 2, 3 Ocak 1964; Hür Söz, 23 Haziran 1972; Albayrak, 27 Eylül 1977.

⁹⁹ Avrupa’daki Türk Kadını, s. 32.

¹⁰⁰ Kurslara katılım hususunda sektörler düşünüldüğünde öğrenmeye en elverişli sektörler arasında, ulaştırma yani demiryolları, metalürji ve maden gelmektedir. Gerçekten de Alman demiryolları ve maden ocağı firmaları Türk işçileri için 6-8 haftalık özel kurslar düzenleyen sayılı müesseselerin başında gelmektedir (Abadan, Batı Almanya’daki Türk İşçileri ve Sorunları, s. 157). Örneğin Duesseldorf civarındaki Madencilik Meslek Okulu’nda bu tür kursların destekleneceği bildirilmiş, yine maden işletmelerinden biri, kalifiye yabancı işçi yetiştirmek için Ekim 1963’de 30 genç Türk çırağını üç aylık müddetle işe yerleştirerek, onları kalifiye maden

kurslar ise daha ziyade alıştırma mahiyeti taşımaktadır. Üstelik bu kurslara katılım da sadece çok az işçi için geçerli olmuştur. Katıldıkları kurslarda öğrenme imkânı bulanlar ve bulamayanların durumunda, çalıştıkları işletmelerin büyüklüğü, sektörün türü, en önemlisi işçinin eğitim düzeyi etkilidir¹⁰¹.

Erzurum'dan giden işçilerin eğitim durumu göz önünde bulundurulduğunda kursa gidenlerin sayısı -üçte birinden fazlası bir kursa katılmıştır- çok olsa bile, bu kurslardan yararlanma durumları düşüktür. Bu durumun yaşanmasında, yurda döndüklerinde orada kazanacakları vasıflardan istifade edebileceklerinden emin olmamaları etkili olmuştur. Memlekete döndüğünde orada çalıştığı işle tamamen alakasız bir iş yapmak mecburiyetinde kalacağını bilen işçiler, mesleki eğitim kursuna gitmeyi manasız bulmaktadırlar. Ayrıca nahije ve köy gibi zirai kesimden yurt dışına giden işçilerin para biriktirmek hedeflerinin olması ve hedeflerine ulaştıklarında hemen geri dönme isteği, yani kalış sürelerinin kısa olacağı düşüncesi de etkilidir. Bununla birlikte Erzurum'dan giden işçilerin yarısına yakını ortalama iki ay süreli dil kursuna gitmişler¹⁰², diğerleri de çeşitli meslek kurslarına katılmışlardır. Kurs süreleri kırk beş gün ile dört ay arasında değişmektedir.

1960'ların sonlarında Türkiye'de de Almanya'da çalışan işçileri eğitmek üzere kursların açıldığı görülmektedir. Alman işverenleri ile varılan mutabakat üzerine Almanya'ya gidecek olan Türk işçilerinin hareketlerinden evvel Türkiye'de en çok 6 aylık bir eğitime tabi tutulması ile ilgili uygulanmaya başlanmıştır. Ankara'da açılan ilk kursun mezunları 1971 Nisan ayında Almanya'ya gideceklerdir. İşçi başına bu eğitim için Alman işverenleri tarafından Türkiye'ye 200 Marklık bir ödeme yapılmıştır¹⁰³. Daha sonra bu eğitim kurslarının genişletilmesine karar verilmiş, işçilerin eğitimi için açılan ve Milli Eğitim Bakanlığı ile İş ve İşçi Bulma Kurumunun iş birliği ile yürütülen kursların on bir ile dağıtılması düşünülmüştür¹⁰⁴.

işçisi olarak yetiştirmeye çalışmıştır. Bu üç aylık ilk devreyi müteakip Türk işçi çıraklarına memleketlerinde kısa bir tatil devresi geçirme imkânı verilecektir. Bu suretle genç Türk işçileri ile eğitim mukavelesi imzalanacaktır. Bahis konusu Alman firması, 3 yıl sonra kalifiye madenci imtihanlarını verecek olan bu genç Türk işçilerle yakından ilgileniyordu. Türk ve Alman hükümetleri de büyük faydalar sağlayacağı tahmin edilen bu eğitim tecrübesini desteklemek vaadinde bulunmuşlardır (Hür Söz, 29 Mayıs 1963).

¹⁰¹ Abadan, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, s. 154-158.

¹⁰² Dil kursları sadece Almanya'da değil Türkiye'de de açılmış, bu kursları tamamlayan gençler, ardından Almanya'da mesleki eğitim seminerlerine katılmışlardır. Türk-Alman Kültür Derneğinin aracılığı ile Ankara'da tertiplenen dört aylık Almanca dil kurslarına katılan 29 Türk genci Federal Almanya'ya geldikten sonra yeniden okul sıralarına dönmüşlerdir. Bu gençler altı buçuk ay süren bir seminerde Federal Almanya'daki kooperatifçilik ve kooperatiflerin pratik fonksiyonu üzerinde bilgi edinmişlerdir. Bu seminer Türk gençlerinin davet edildiği ilk seminerdir. Seminere iştirak edenler memleketlerinin Köy İşleri Bakanlığı yahut da kooperatif işlerinde çalışan çoğu yüksekokul mezunu gençlerdir. Bunlardan Türkiye'de kurulacak yeni kurumların tesisinde, Federal Almanya'da edindikleri tecrübelerden istifade etmek gayesi güdülmektedir. Bu meyanda önce birkaç hafta kredi ve mal kooperatifçiliği hakkında bilgi edinmişler, daha sonra da küçük bir şehir olan Bad Mündler'de teorik bilgilerinin genişletme imkânını bulmuşlardır. Almanya'nın Bonn, Hamburg, Kiel, Berlin gibi çeşitli şehirlerinde seyahat eden Türkler bir taraftan Almanya'yı tanırken, diğer taraftan da Almancalarını geliştirmişlerdir (Aziziye Postası, 22 Kasım 1966).

¹⁰³ Albayrak, 30 Ocak 1971.

¹⁰⁴ Hür Söz, 3 Nisan 1971.

Almanya’da Yaşadıkları Problemler

Almanya’da “işgücü” olarak değerlendirilen ve her haliyle yaşadıkları toplumdan farklı oluşları sebebiyle “yabancı” olarak anılan bu insanlar, değişik giysi, tavır ve davranışları ile çevresindeki insanlara göre daha zengin oluşlarından kaynaklanan şımarıklık ve yukarıdan bakan tavırları sebebiyle Türkiye’de ise “Almancı” gibi adlandırmalara sahiptiler. Kısaca onlar her iki ülkede de yabancıydılar. Çünkü hem Almancı, hem de yabancı tanımlamalarında bir dışlama, biraz aşağılama ve ötekileştirme imajı bulunmaktaydı.

Gurbet serüveni başlayan işçilerin en büyük amacı ise şüphesiz ki para biriktirip tasarruf yapmaktı. Yaptıkları tasarrufla yeniden yurtlarına dönerek rahat bir yaşam sürmeyi amaçlayan işçileri, ne yazık ki gittikleri gurbet ocağında büyük zorluklar beklemekteydi. Her şeyden önce dillerini bilmedikleri yabancı oldukları bu kültüre alışmak vasıfsız, okuma yazma dâhi bilmeyen Erzurum insanı için oldukça zordu. Bu sebeple Erzurum’dan ayrılan işçilerin çoğunluğu işçi sevklerinin başladığı ilk zamanlarda ailelerini yanlarında götürmemişlerdi¹⁰⁵.

Vatanla bağları kesilen, buldukları ortama adapte olmakta zorlanan¹⁰⁶ gurbetçiler için özlem gün geçtikçe büyüyordu¹⁰⁷. Bu özlem, Erzurum’un yerel türkülerine, hatta halk âşıklarının dizelerine de konu olmuştu. Erzurum’un ünlü halk âşığı Âşık Yaşar Reyhani, Türk derneklerinin daveti üzerine birkaç kez Almanya’ya gitmiş, işçilerin yaşamını ve iç dünyasını yakından takip etme fırsatı bularak vatana-ailelerine ve yine Erzurum’da bulunup gurbetteki yakınlarına duydukları özlemi dile getiren şiirler kaleme almıştı¹⁰⁸. Bu özlemi bir nebze olsun gidermek ve Türkiye ile aralarında bir bağlantı kurmak adına Alman Hükûmeti bazı tedbirler almış, Batı Almanya Radyosu TRT’nin de yardımlarıyla Türkçe yayın yapmaya başlamıştır. Federal Almanya Radyosu, 1 Ağustos 1962 tarihinden itibaren her gün Türkçe yayın yapacak, Türkçe yayınlar, Türkiye yaz saati ile 19.55’de başlayıp ve 20.35’e kadar devam edecektir¹⁰⁹.

Daha sonraki bir başka uygulama ile de yurtdışında kendi kaderiyle baş başa bulunan bu insanları vatanlarına bağlı kılmak adına sesli kayıt uygulamasına geçildi.

¹⁰⁵ İşçilerin çoğunluğu ailelerini yanlarında götürmemekle beraber, çok az sayıda götürülenler de eşlerinin çalışmalarına izin vermemişler, hatta bu sebeple geçinemedikleri için geri dönenler olmuştur. Bununla birlikte eşlerini yanlarında götürüp, çocuklarını bırakanlar da olmuştur. Bu durum büyük sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuş, aile büyüklerine bırakılan çocuklar ortada kalmışlardır. Konuyla ilgili sıkıntılar zaman zaman gazete haberlerine taşınmıştır. Albayrak Gazetesi 18 Haziran 1964 tarihli haberinde “*Almanya’da çalışan karı kocanın 3 çocuğu açığa kaldı*” başlığı ile anne ve babaları Almanya’da olan üç erkek çocuğunun, buradaki dedeleri arasında el değiştirmekte olduklarını bildiriyordu.

¹⁰⁶ Yurt dışında çalışan işçiler ortama adapte olmakta zorlanırken, en azından kendi aralarında kaynaşabilmek adına kısa sürede Almanya’da pek çok dernek kurdular. Sayıları yaklaşık on beşi bulan bu dernekler daha sonra birleşerek 1963 yılında Türk İşçi Dernekleri Federasyonunu oluşturdular (BCA. 30/01.87.545.7.).

¹⁰⁷ En azından bayram izinlerinde yurtlarına gelerek aileleriyle birlikte zaman geçirmek isteyen işçilerden karayolunu kullananlar uzun kuyruklar oluşturarak Kapıkule’den giriş yapıyor, tren yolu ile gelenler için ise özel tren seferleri düzenleniyordu. Sirkeci Garı’na gelen trenler gurbet acısının habercisi iken, dönüşlerde de aynı noktadan hareket ediyorlardı (Albayrak, 28 Mart 1966, 20 Mart 1967, 14 Ekim 1974).

¹⁰⁸ Birkaç örnek için bkz. Dilaver Düzgün, Âşık Yaşar Reyhani Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler, Erzurum 1997, s. 168-169, 200-201.

¹⁰⁹ Milletın Sesi, 31 Temmuz 1962.

TRT¹¹⁰ tarafından alınacak olan ses kayıtları Pazartesi ve Salı günleri yapılacak, kişiler Almanya'daki yakınlarına kendi seslerinden mesaj gönderebilecektir. Sadece Almanya değil, Fransa ve Hollanda gibi dış memleketlerde yakınları olanlar da buralardaki akrabalarına kendi sesleriyle mesaj gönderebileceklerdir. Bu uygulama ile TRT Genel Müdürlüğü yurtdışında yakınları çalışanlara isterlerse kendi sesleriyle selam ve iyi dileklerini iletme imkânı vermiştir. Avrupa ülkeleri ya da diğer ülkelerdeki yakınlarına kendi seslerinden mesaj göndermek isteyenler Ankara'da TRT Genel Müdürlüğü'ne giderek seslerini banda kaydettirebileceklerdir. Bu uygulama Erzurum için de geçerli olmuş, Erzurum Bölge Müdürlüğü TRT stüdyolarında ses kaydına başlamıştır. Albayrak Gazetesi'nin haberine göre, ses kayıtlarının Pazartesi ve Salı günleri saat 14:00-15:00 arasında yapılacağını söyleyen Erzurum radyosu yetkilileri, diğer günlerde ses kaydının yapılmayacağını hatırlatmışlar ve kayıt için gelecek olanların mutlaka bu iki günde müracaat etmelerini istemişlerdir. Kayıt işlemleri sadece stüdyoda yapılacak ve kendi aldıkları bantlar kalite bakımından düşük olduğundan kullanılmayacaktır. Erzurum Bölge Radyo stüdyolarında doldurulan bantlar Ankara'ya gönderilecek ve yurtdışı yayınlarında değerlendirilecektir¹¹¹.

Erzurum'dan giden işçilerin bir diğer problemi de eğitimsiz, vasıfsız ve deneyimsiz olarak başladıkları işlerde geçirdikleri iş kazalarıdır. Erzurum'dan giden işçilerin yarısından fazlasının hafif veya ağır bir iş kazası geçirdikleri anlaşılmaktadır. İş kazası nispetinin yüksek olmasında, daha öncede ifade edildiği gibi eğitim seviyelerinin düşük olması, sanayi tecrübelerinin olmaması ve daha önce zirai işlerde çalışıyor olmaları etkili olmuştur. Ayrıca işçilerin büyük çoğunluğunun, madencilik, inşaat, demir-çelik gibi ağır ve tehlikeli işlerde çalışmış olmalarının da etkisi büyüktür. Üstelik iş kazası geçirip çalışamaz duruma gelen ve geri dönmek zorunda kalan işçiler iş sigortalarını almakta zorluklar çekmektedirler¹¹².

Daha önce de ifade edildiği gibi işçilerin yurt dışına gitmelerinin en önemli sebebi ekonomiktir. Geçim sıkıntısı yüzünden yurt dışına çalışmak için giden işçilerin Almanya'da yaşadıkları bir diğer problem de aldıkları ücretlerdir. Nitekim Almanya'da diğer yabancı işçilere oranla en az parayı Türk işçileri alıyordu¹¹³. Yine bir Almanla aynı işi yapmasına rağmen Türk işçilerinin ücreti daha düşüktü. Bununla birlikte Erzurum'dan giden işçilerin diğer Türk işçilerine kıyasla daha fazla kazandıkları görülmektedir. Bunda, çocuk zammı almaları, fazla mesai yapmaları ve yine çoğunluğunun ağır ve tehlikeli işlerde çalışmaları gibi sebeplerin daha çok kazanmalarını sağlayan etkenler arasında olduğu görülmektedir. Yine Almanya'da tutumlu bir hayat yaşayan Erzurumlu işçiler,

¹¹⁰ TRT Kurumu başlangıçta yurt dışındaki işçilere iki şekilde hizmet vermektedir: Doğrudan doğruya Türkçe yayın yaparak ve Köln Radyosunun Türkçe yayınlarına yardım ederek. Doğrudan doğruya yapılan Türkçe yayınlar, kısa dalga üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Bu yayınların süresi günde 11.5 saate varmakta, ancak kısa dalga Ankara radyosunun verici gücünün düşüklüğünden dolayı yayınların dış ülkelerdeki işçilerce dinlenebilmesi, kuvvetli ve kısa dalgalı alıcıların mevcudiyetine bağlı kalmaktaydı (Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, s. 55).

¹¹¹ Albayrak, 31 Mart 1980.

¹¹² Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 204-205.

¹¹³ Albayrak, 7 Ağustos 1973.

harcamalarını asgari oranda tutmaya çalışmışlar, paralarının büyük kısmıyla tasarruf yaparken, yine ailelerine de para göndermeyi ihmal etmemişlerdir¹¹⁴.

Yurt dışına giden işçiler için sorun olan bir başka konu da suç işleme eğilimleridir. Nitekim Almanya’da çalışan Türk işçiler arasında suç işleme durumu oldukça yaygındır. Ancak Erzurum’dan giden işçilerin suç işleme konusundaki oranı Türkiye’den giden işçilere oranla daha düşüktür. Suç işleyen işçilerin de kültürel ve ahlaki değerlerine aykırı gördükleri durumlarda suç işleme eğilimine girdikleri anlaşılmaktadır¹¹⁵. İşçilerin Almanya’da suç işleme durumunun yanı sıra izinli olarak memleketlerine döndüklerinde bazı suçlara karıştıkları da görülmektedir¹¹⁶.

Dillerini bilmedikleri bir ülkeye ve yabancı bir kültüre adapte olmaya çalışan işçilerin zorlandıkları bir diğer unsur da yemek ve gıda gibi ihtiyaçlarını karşılamada çektikleri sıkıntılardır. Erzurum’dan Almanya’ya giden işçilerin bir kısmı gıda ihtiyaçlarını karşılama konusunda zorluk çekmiş, iş yerinde çıkan yemekleri yemede zorlanmış, hatta kendileri yemek yapmak zorunda kalmışlardır. İşçilerin gıda konusunda büyük sıkıntı yaşamasında domuz eti yeme endişesi ağırlık basmış, pek çoğu çalıştıkları süre boyunca ya hiç et yememiş, ya da Türk kasaplarını bulmak için çaba göstermişlerdir¹¹⁷. Bununla birlikte zaman geçtikçe gerek sürekli yabancı işçi çalıştırmak zorunda kalan Almanya’daki dükkânların bu işçilerin ihtiyaçlarını karşılama noktasında donanımlı hale gelmesi¹¹⁸ gerek Türkiye’den getirilen yiyecek maddeleri bu sıkıntının azalmasını sağlamıştır.

Diğer Türk işçiler gibi Erzurum’dan giden işçilerin karşılaştıkları en büyük problemlerden biri de Hristiyanlık ve özellikle komünizm gibi zararlı propagandalara maruz kalmalarıdır. Hristiyanlık ve komünizm propagandası yapan broşürler, dergi ve plaklar ücretsiz olarak dağıtılıyordu¹¹⁹. Nitekim bu tür propagandalara maruz kalan bir Türk işçisi *“Biz Batı Berlin’de yaşayan Türk işçileri komünizmi her gün karşımızda görüyoruz. Aradaki farkı daha iyi seçebiliyoruz. Utanç duvarını ve gerisini bilen Türk*

¹¹⁴ PTT, yabancı ülkelerde çalışan işçilerin, tasarruflarını yurda göndermede, başvurdukları en mühim vasıta durumundaydı (Türkiye’den F. Almanya’ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, s. 49-50). Bunun dışında bankalar da kullanılmaktaydı. Erzurum’un Almanya’ya işçi gönderen ilçelerinden biri de Tortum’dur. Kazanın Ziraat Bankası Müdürü, Tortumdan yabancı memleketlere gidenlerin gönderdikleri para havalelerinin aylık tutarının ortalama 40 bin lirayı bulduğunu, bunun çok fakir bir kaza olan Tortum için ehemmiyetli bir meblağ teşkil ettiğini, bu paraların umumiyetle arazi satın almalarına tahsis edildiğini söylemiştir (Tuna, “Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma”, s. 256).

¹¹⁵ Erzurumlu olup suç işleyen iki kişiden birinin, Türk kadın işçilerin davranışlarından rahatsız olup, ahlaki anlayışına ters düştüğü için, diğerinin de Alman gençlerinin ekmele top gibi oynamalarına sınırlendiği için kavga ettiği anlaşılmaktadır (Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 233).

¹¹⁶ Şenkaya ilçesinden olup Almanya’da çalışan evli Gazi Dağaşan mektupla tanıştığı Yanıkaval köyünden 18 yaşındaki bir kızı kaçırıp Almanya’ya götürmüştü (Hür Söz 11 Aralık 1975).

¹¹⁷ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 212, 230-231.

¹¹⁸ Albayrak, 10 Ekim 1966.

¹¹⁹ Propaganda yapan dergilerden biri de 79 dilde ve ayda iki kere Amerika’da yayınlanan 10 milyon tirajlı “Tarassut Kulesi” adlı dergiydi. Müslüman-Türk işçilerini tamamıyla tahrik edici ve İslamiyet’i kötüleyici yazılarıyla, propaganda faaliyetlerine devam eden derginin yıkıcı etkisi büyüktü. Erzurum’dan Almanya’ya çalışmak üzere giden Erhan Kurucuoğlu isimli işçi, Hür Söz Gazetesi’ne konuyla ilgili gönderdiği mektubun yanı sıra bir de derginin bir nüshasını eklemişti. Gazete, derginin içeriği hakkında bilgi verirken, Türk yetkililerin bu tür faaliyetlerin önünü kesmek için harekete geçmesi gerektiğini belirtiyordu (Hür Söz, 8 Temmuz 1966).

*işçilerinin demir perde radyolarının zehirli propagandalarını tebessümle karşılamaları bu yüzdendir*¹²⁰ ” ifadeleri ile yapılan propagandaların yıkıcılığını ve sürekliliğini dile getiriyordu. İşçiler arasında özellikle komünizm propagandası çokça yapılıyordu.

Bu tür faaliyetlerin artması üzerine işçilerin, Erzurum'dan sevk edilmeden önce yapılan tören esnasında uyarıldıkları görülmektedir. İşçi kabilelerinin gönderilmesinden önce İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Lütfü Aksu bir konuşma yaparak nasihatte bulunmuş, yabancı memleketlerde takip edecekleri hareketleri izah edip, gerek komünizm ve gerekse Hristiyanlık propagandaları bahsinde uyanık olunmasını, Türkiye'nin şeref ve haysiyetini dikkate alarak milli ahlaka aykırı hareketlerden kaçınılmasını istemiştir¹²¹. Tören esnasında zaman zaman işçiler de söz almışlar, Aksu'nun tavsiyelerine uyacaklarını ve Almanya'daki her türlü hareketlerinde daima dini ve milli duyguları rehber edineceklerini söylemişlerdi¹²². Durum karşısında hükümet de bazı önlemler almış, işçilerin komünizm gibi zararlı akımlarına karşı uyanık olmaları ve dini görevlerini daha rahat yerine getirebilmeleri adına yurt dışındaki işçiler için din görevlileri göndermiştir.

Giden işçilerin yaşadıkları problemler hükümetin farklı tedbir almasına neden olmuştur. Dış ülkelere işçi gönderiminin esas takipçisi olan İş ve İşçi Bulma Kurumları, giden işçilerin problemlerinin halli için merkezi bir teşkilat mevcut olmadığından, çoğu kez bu dağınık meselelerin üzerinde de durmak zorunda kalmıştır¹²³. Bu bağlamda İş ve İşçi Bulma Kurumu işçilerin buldukları ortama adapte olmalarını sağlamak ve yaşanan problemleri azaltmak için broşürler hazırlamıştır. 1963 yılına ait bir broşürde işçilere “*Arkadaş temiz ol, ciddi ve nazik ol, dosdoğru ol*” ana başlığı ile bazı tavsiyelerde bulunuluyordu. Buna göre işçilere, temizlik ve yemek yeme gibi konularda adap kuralları hatırlatılıyor, yalan söylememe, işe zamanında gitme ve kanunlara riayet etme konusunda uyarılar yapılıyordu¹²⁴. Yine tarihi tam bilinmemekle birlikte 1960'lı yıllara ait olduğu düşünülen bir başka broşürde ise “*Onurlu ol, aileni, evini unutmama, zekâm iyi kullan, sağlığını koru, bayrağını düşün. Yolun ve bahtın açık olsun*” denilerek işçiler uyarılıyordu. İşçilerden özellikle davranışlarına dikkat etmeleri isteniyor, yapacakları iyi veya kötü hareketlerin şahsa değil Türklüğe mâl edileceği söyleniyordu. “*Bayrağının şerefini hatırandan çıkarma. Rengini atalarının dökülen kanından aldığını unutmama*” diye milli duygulara hitap edilirken, son olarak yapılan propagandalar da göz önünde bulundurularak, dinlerinden ayrılmama konusunda uyarılıyorlardı.

Bu tedbirlerin yanı sıra ayrıca işçilerin yaşadıkları sorunları yerinde görmek amacıyla Çalışma Bakanlığınca İş ve İşçi Bulma Kurumlarına gönderilen bir emir ile kurum müdürlerinin yabancı memleketlere giderek, orada çalışan Türk işçilerinin

¹²⁰ Albayrak, 6 Haziran 1964; Hür Söz, 5 Haziran 1964.

¹²¹ Hür Söz, 31 Ağustos 1964, 19 Eylül 1964, 27 Ağustos 1965, 27 Eylül 1965, 9 Mart 1966, 21 Mart 1966,

¹²² Hür Söz, 12 Şubat 1965.

¹²³ Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, s. 3. İş ve İşçi Bulma Kurumları yabancı ülkelere giden işçilerin sorunları ile uğraşmakla birlikte ülke dışına çıkan işçiler gittikleri ülkede yaşadıkları sorunlarla baş başa kalmaktadır. Bu noktada konsoloslukların da önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. En çok Türk işçinin bulunduğu Almanya'da bile bu yıllarda dört konsolosluk mevcut iken bu konsoloslukların işçilerin problemleri bağlamında görevlerini tam olarak yerine getiremediği anlaşılmakta ve sayılarının artırılması istenilmektedir (BCA. 30/01.64.398.3.).

¹²⁴ İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1963.

çalışmalarını ve durumlarını tetkik etmeleri istenecektir¹²⁵. Bu durum Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Lütfü Aksu'nun da Almanya'ya gitmesini gündeme getirmiş, ancak Aksu "*Almanya'daki işçilerimizin çalışmaları ile ilgili tetkikler yapmak için Almanya'ya ne zaman gideceksiniz?*" sorusunu, gitmeyi düşünmediği şeklinde yanıtlamıştı¹²⁶. Aksu'nun gidişini iptal etmesi, muhtemelen Bakanlık aracılığı ile genel müdürlükten gelen emrin durdurulması ile ilgilidir. Nitekim kendisi genel müdürlükten gelecek yeni emir ile Almanya'ya gideceğini ve işçilerin Almanya'daki durumlarını kontrol edeceğini bildirmişti¹²⁷.

İşçilerin Dönüşleri

1970'lerden sonra Almanya'nın uyguladığı işçi göçü yasakları, giden her işçinin iş bulamaması ve bu ülkede de baş gösteren işsizlik sorunu gönderilen işçi sayısını önemli ölçüde etkileyecektir. Bununla birlikte Türk işçiler için yaşam koşullarının giderek ağırlaşması, Almanya'da beliren Türk düşmanlığı ve Alman Hükümetinin işçilerin dönüşlerini istemesi ve teşvik etmesi gibi sebepler dönüşleri hızlandırmıştır¹²⁸.

Yurt dışına işçi gönderiminin başladığı tarihlerden itibaren Erzurum'dan Almanya'ya giden işçilerin yarısından fazlasının 1967 ve 1969 yılları arasında, yine gidenlerin bir kısmının da 1970'lerden sonra yurda döndükleri görülmektedir. Yurda dönüşlerinde; ailevi sebepler, yakınlarının hastalığı, çocuklarına bakacak kimsenin bulunmaması ve para kazanmak amacıyla giden kişilerin bu amacına ulaşması, ağır çalışma koşulları ve vatana duydukları özlem ile gurbette olmaktan bıkmaları gibi sebepler etkili olmuştur¹²⁹. Geri dönen işçiler olmasına rağmen 1970'lerden sonra da Erzurum'dan Almanya'ya giden işçilerin olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Dönen işçilerin büyük çoğunluğu birikimlerini ev, arsa, dükkân, tarla gibi gayrimenkul alımına ayırırken, yine ticari bir iş kurma veya hayvan alıp çiftçiliğe yönelme gibi şekillerde kullanmışlardır. Ayrıca otomobil satın alma veya yurt dışından beraberlerinde araba getirmeye harcamışlardır¹³⁰. Bununla birlikte dönen işçilerin büyük çoğunluğu kazandıkları paranın memlekette bir iş kurmak için yeterli olmadığını düşünmektedir¹³¹.

¹²⁵ İşçilerin artan problemleri karşısında sadece İş ve İşçi Bulma Kurumları görevlendirilmemiş, Çalışma Bakanlığınca oluşturulan çeşitli heyetler de bu amaçla yurt dışına gönderilmişlerdir. Bu bağlamda 1970 yılında Seyfi Öztürk başkanlığında oluşturulan heyet, Almanya, Hollanda, Belçika, İsviçre ve Avusturya'daki Türk işçilerinin meselelerini tespit etmek için görevlendirilmişlerdir (BCA. 30/18.1.2.251.37.17.). Yine 1978 yılında Federal Almanya ve İsviçre'deki işçilerle temaslarda bulunmak üzere Oğuzhan Asiltürk başkanlığında bir heyetin bu ülkelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BCA. 30/18.1.2.370.97.3.).

¹²⁶ Albayrak, 14 Kasım 1964.

¹²⁷ Albayrak, 24 Eylül 1964.

¹²⁸ Albayrak, 26 Mart 1971, 13 Haziran 1974, 5 Ekim 1974, 23 Eylül 1976; Hür Söz, 13 Ekim 1976; Almanya'da Yaşayan Türklerin Aile yapısı ve Sorunları Araştırması (Yay. Haz. Ahmet Rasim Kalaycı), Ankara 2007, s. 116-118.

¹²⁹ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 234-241.

¹³⁰ Yurt dışından araba getirmek isteyen Türk işçilerinin zaman zaman bazı düzenbazlıklara başvurdukları görülmektedir. Bu doğrultuda çalışan bazı karı kocanın yurda daha fazla otomobil sokabilmek için boşanmalara başvurdukları tespit edilmiştir (Albayrak, 8 Aralık 1972).

¹³¹ İş sahasının darlığı sebebiyle Erzurum'a dönen işçilerin iş kurma konusunda sıkıntı yaşadığı görülürken, her yerde durum aynı değildir. Nitekim dönen işçilerin kurdukları fabrikalar ve çeşitli işletmelerle dönemin basınına

Erzurum'a dönen işçilerin büyük çoğunluğu tasarruflarını şirket veya kooperatif gibi bir ortaklığa girerek değerlendirmenin faydasına inandıklarını, ancak böyle bir teşebbüsü gerçekleştirmenin mümkün olmadığını dile getirmişlerdir¹³². Erzurum'da iş kollarının sınırlı olması ve sanayi alanının fazla gelişmemesi, dönen işçilerin tasarruflarını doğru bir şekilde değerlendirmelerine engel olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Erzurum'un gelişmesi için yurt dışına giden işçilerin tasarrufları büyük ümit doğurmuştur. Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumu m-Müdürü Lütfü Aksu bu konuda bir proje geliştirmiş, Almanya'ya giden işçilerin kurulması düşünülen çimento fabrikasına ortak olmasını istemiştir. Aksu'nun projesine göre işçiler, Almanya'ya giderken 500 lira ödeyecek ve gerisini de Almanya'da aldığı ücretten 5000 liraya tamamlayarak hissedar olacaktır. Tercihen öncelikli olarak Almanya'ya gönderilme şansı bulan 2000 işçi, fabrikanın hissedarlığına kabul edilecektir. Aksu Erzurum'da kurulması kararlaştırılan çimento fabrikasının bir an evvel yapılabilmesi için mühim bir proje hazırlamış ve kabulü için müracaatta bulunmuştur. Teklif kabul edildiği takdirde iki sene içinde çimento fabrikasına 10 milyon liralık sermaye temin edilmiş olacaktır. İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü'ne intikal ettirilen teklif olumlu karşılanmış ve Aksu'dan projenin teferruatlı hesabını göndermesi istenmiştir¹³³. Görüldüğü gibi Aksu'nun projesine göre fabrikaya ortak olmak isteyen işçilerin Almanya'ya gidişte önceliği olacaktır. Böylece hem biran önce Almanya'ya gitmek isteyen işçilerin gidişleri hızlanmış olacak, hem de Erzurum'un kalkınmasında ve iş istihdamında önemli bir rol oynayacak olan çimento fabrikasının finansmanı sağlanmış olacaktır. Ancak Aksu'nun projesi yürürlüğe girmediği gibi çimento fabrikasının kurulması için Erzurum'un birkaç yıl daha beklemesi gerekecektir.

Bu konuda bir diğer çalışma da valilik tarafından yapılmıştır. Erzurum Valiliği, Almanya'da çalışan Doğu Anadolu Bölgesi işçilerinin bir birlik meydana getirerek, Erzurum ve çevresinde bir fabrika kurmak için harekete geçmiştir¹³⁴. Ancak bu çalışmanın da olumlu sonuçlanmadığı anlaşılmaktadır.

1970'li yıllardan sonra da Erzurum'da yatırım anlamında bölgeden giden işçilerin tasarruflarının gündeme geldiği görülmektedir. Nitekim Erzurum'da kooperatifleşmeye bağlı olarak yatırım imkânları da artmış, fabrikalaşma yolunda önemli adımlar atılmaya başlamıştı. Bu bağlamda bir kooperatif tarafından yapılması düşünülen süt ve süt mamulleri fabrikası için gerekli olan finansmanın Erzurum'dan giden işçilerden karşılanması düşünülmüştür. Bu konuda bilgi veren Teknik Ziraat Müdürü Recai Dinçer, söz konusu kooperatifin, 15 gün içinde 6 milyon liraya sahip olabileceğini açıklamış ve çok yakın bir zamanda fabrikanın temellerinin atılabileceğini sözlerine eklemiştir. Bu

haber oldukları görülmektedir. Örneğin Kütahya Simav'a dönen bir işçi kereste fabrikası kurmuştur (Hür Söz, 12 Ocak 1977). Bunun yanı sıra yurt dışında çalışan işçilerin memleketlerine bağış yoluyla gönderdikleri araç ve aletlerin de bir hayli fazla olduğu ve bunların gümrük vergisinden muaf tutuldukları görülmektedir (Birkaç örnek için bkz. BCA. 30/18.1.2.254.54.2.; 30/18.1.2.283.45.20.; 30/18.1.2.267.41.20.; 30/18.1.2.282.42.1.; 30/18.1.2.282.42.19.). Almanya'da çalışan işçiler tarafından köy yollarının yapımı işlerinde kullanılmak üzere Trabzon'un Ulucami ve Akköse köylerine bağış yoluyla gönderilen buldozerin gümrük vergisinden muaf tutulması da bu kabildendir (BCA. 30/18.1.2.262.13.8.).

¹³² Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 260-265.

¹³³ Hür Söz, 21 Nisan 1965.

¹³⁴ Hür Söz, 2 Haziran 1966.

paranın bir buçuk milyonunun Çalışma Bakanlığı tarafından dış ülkelere gönderilecek 1500 işçiden, onları kooperatife üye yapmak suretiyle temin edileceğini bildiren Dinçer, şimdilik kazalardan listelerin gelmediğini, ancak merkezden 89 bin liranın kooperatifin bankadaki hesabına yatırıldığını söylemiştir¹³⁵. Görüldüğü gibi fabrikanın kuruluşu için işçilerden bir miktar para yatırımı sağlanmıştır. Fabrikanın kurulması ile işçilerin yurt dışından Türkiye'ye döndükleri zaman iş bulma imkânı bulacakları da diğer bir husustur.

1970'lerden sonra Erzurum'da işçilerin de katılımıyla yatırım ortaklığı şeklinde kurulan kurumlardan biri de enerji sektörüne ait olup Likitgaz Sanayi'dir¹³⁶. 1975 yılında kurulan bu şirket, Erzurum için enerji sektörüne yönelme konusunda önemli bir adım olmuştur.

Erzurum'da yatırımsal anlamda yurt dışına giden işçilerden yararlanma hususunu gündeme getiren bir diğer kurum da Erzurum Belediyesidir. Almanya ve Hollanda'da temaslarda bulunan dönemin Erzurum Belediye Başkanı Nihat Kitapçı çalışmaları hakkında bilgi vererek Avrupa'da çalışan Erzurumlu işçilerden destek göreceklarını belirtmiştir. Almanya'da çalışan Erzurumlu işçiler ile görüştüğünü ve onlara halka açık şirketler kurulacağını anlatan Kitapçı, bu teklifinin olumlu karşılandığını da sözlerine eklemiştir. Erzurum'da 100 milyon liraya mal olacak inşaat alt yapı malzemeleri fabrikasının yapımı için onların birikmiş paralarından faydalanılmasını düşünen Kitapçı, bu yolla ülke açısından büyük bir döviz kaynağının da değerlendirmiş olacağını belirtmiştir¹³⁷.

Sonuç

İşçi gücü göçlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı Erzurum'dan Avrupa'ya giden işçilerin ağırlık noktasını Almanya'ya giden işçiler teşkil etmektedir. Öteden beri gurbet alışkanlığı olan Erzurum insanı için işsizlik ve geçim sıkıntısı bu insanları yurt dışına gitmeye itmiştir. Gidenlerin büyük kısmını mesleği olmayanların ve işçilerin oluşturduğu, evli-bekâr ayrımı olmadığı, yaş itibarıyla 25-40 yaşlarında ve ailesini de birlikte götürülenlerin sayısının çok az olduğu, kadınların ancak % 2 gibi pek düşük bir kısmı teşkil ettiği görülmektedir.

Kapalı bir toplum yapısına sahip ve gelenek-göreneklerine bağlı Erzurum'dan giden işçilerin ahlak ve ananelere aykırı bir hayat tarzına pek kapılmadıkları ve dolayısıyla yurda döndüklerinde buradaki şartlara uyum hususunda zorluk çekmedikleri görülmektedir. Bununla birlikte Almanya'nın düzen ve iş disiplini gören işçilerin şehirdeki keyfi uygulamalar konusunda pek hoşnut olmadıkları anlaşılmaktadır.

Dönen işçilerin davranışları, giyim ve kuşam tarzları ve farklılaşan dünya görüşlerinin müspet yönde değiştiği, aradaki farkın ise küçümsenemeyecek kadar büyük olduğu kesindir. Nitekim yurt dışında sağladıkları tasarrufları da Erzurum'un değişen yüzü için büyük bir umut olmuştur.

¹³⁵ Hür Söz, 2 Şubat 1971.

¹³⁶ Güven, Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları, s. 324.

¹³⁷ Albayrak, 11 Haziran 1979.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Sürelî Yayınlar

Albayrak
Anadolu
Aziziye Postası
Hür Söz
Milliyet

Kitap ve Makaleler

- (1966). *Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri. II. Rapor*. İstanbul
- (2006). *Avrupa'daki Türk Kadını: Almanya Örneğinden Hareketle Avrupa'da Yaşayan Türk Kadın Göçmenlerin Konumuna Dair Bir Analiz*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
- Abadan, Unat. Nermin. (1964). *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*. Ankara
- Abadan, Unat. Nermin. (2015). “Türkiye'nin Son Elli Yıllık Emek Göçü: Yorum Eleştirisi. Öngörü”. *Türkiye'nin Göç Tarihi. 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye Göçler*. İstanbul. 261-276.
- Akçadağ, Alagöz. Emine. “Göçün 50. Yılında Avrupalı Türkler”. <http://www.bilgesam.org/incele/751/-gocun-50-yilinda-avrupali-turkler> [Erişim Tarihi. 26.03.2017].
- Arayıcı, Ali. (1998). *Avrupa'daki Göçmen İşçilerin ve Çocuklarının Sorunları*. İstanbul
- Aydın, Fazıl (ed). (2014). *Uluslararası İşgücü Anlaşmaları*. Ankara.
- Başkurt, İrfan. (2009). “Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi”. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*. 12 (2) 81-94.
- Dağhan, Ozan. (2012). “Göçün Tanımı”. *Türk-Alman İş Gücü Anlaşmasının 50. Yılında Almanya Türkleri*. Eskişehir. 53-60.
- DPT. (1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara.
- Düzgün, Dilaver. (1997). *Âşık Yaşar Reyhani Hayatı. Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*. Erzurum
- Emsen, Ö. Selçuk. (2001). “Kentlerin İktisadi Gelişmeleri: İl ve Bölge Bazında Erzurum-Doğu Anadolu Bölgesi ile Denizli-Ege Bölgesi'ne Bir Bakış”. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. XV (1-2) 149-167.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1970). *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi*. İstanbul
- Genel, Mehmet Gökhan. (2014). “Almanya'ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü “Sirkeci Garı'ndan Munchen Hauptbahnhof'a”. *Selçuk İletişim*. VIII (3). 301-338.
- Güven, H. Sami. (1977). *Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları*. Ankara 76.
- İ, N. (1967). “Tipik Bir Kooperatifçilik: Dış Ülkelere İş Gücü Gönderilmesinde ve Kooperatif Kuran Köylülere Öncelik Tanıma Projesi. Denemeleri ile İlgili

- Çalışmalar”. *İş ve Düşünce Türkiye İktisadi ve İçtimai Araştırmalar Mecmuası-XXXII/259*. 8-9.
- Kalaycı, Ahmet Rasim (y. haz.) (2007). *Almanya’da Yaşayan Türklerin Aile Yapısı ve Sorunları Araştırması*. Ankara
- Koçak, Yüksel-Terzi, Elvan. (2012). “Türkiye’de Göç Olgusu. Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”. *KAÜ-İİBF Dergisi- III (3)*. 163-184.
- Kozak, İbrahim Erol. (1979). *Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü. İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler*. Erzurum
- Tuna, Orhan. (1966). “Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma”. *Sosyal Siyaset Konferansları 17. Kitap*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. 250-271.
- Ünver, O. Can. (2003). “Almanya’ya Türk İşgücü Göçü - Geçmişten Geleceğe Sorunlar İmkânlar ve Fırsatlar”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi-45*. 177-225.
- Yavuz, Orhan. (1994). “Erzurum’da Göç Sorunu. Nedenleri. Sonuçları ve Çözüm Yolları”. *Tarım Ekonomisi Dergisi-2*. 10-21.
- Yıldırımoğlu, Hakan. (2005). “Uluslararası Emek Göçü “Almanya’ya Türk Emek Göçü”. *Kamu-İş.-VIII (1)*. 129-153.